

TARTU ÜLIKOOL
HUMANITAARTEADUSTE JA KUNSTIDE VALDKOND
USUTEADUSKOND

Helen Riismaa

EDUARD TENNMANN JA RELIGIOONIPSÜHHOLOOGIA

Magistritöö

Juhendaja Indrek Peedu

TARTU 2024

Sisukord

Sissejuhatus	3
Isiklikku	7
Haridus- ja teenistuskäik	8
Töö Usuteaduslise Ajakirja toimetajana	14
Oikumeeniline tegevus	16
Ajastukontekst ja religioonipsühholoogia distsipliini ülevaade	18
Religioonipsühholoogia teke ja areng.....	18
Religioonipsühholoogia Eestis	25
Eduard Tennmanni uurimistööd	27
Doktoriväitekiri ning personalism	29
Esimesed eestikeelsed algupärased õpikud.....	31
„Üldine usundipsühholoogia“	33
„Ekstaas ja müstika“	39
Kokkuvõte	43
Allikad ja kirjandus	44
Summary: Eduard Tennmann and Psychology of Religion	52
Lisad	54

Sissejuhatus

Käesolev magistritöö uurib Eduard Tennmanni kujunemist ja tema laiahaardelist tegevust ning arvukaid kirjalikke töid. Kitsamalt on uurimise all tema tegevus religioonipsühholoogina ning tema kirjutatud algupärased eestikeelsed vastavateemalised teosed. Kuna Tennmanni tegevust religioonipsühholoogina on vähe uuritud, siis on teema uudne ja sobib hästi religiooniuuringute õppekava lõputööks. Teadusvaldkonnas on tegu uurimusega religiooniuuringute alal, rõhuga religioonipsühholoogia ajalool Eestis.

Eesmärgiks on Eduard Tennmanni ja tema religioonipsühholoogia alase töö analüüs teadus- ja intellektuaalajaloolises kontekstis. Sellest tulenevalt on uurimisülesanneteks välja selgitada, mida järeldada Eduard Tennmanni kui religioonipsühholoogi kohta? Milline on tema religioonipsühholoogiline lähenemine? Kas Tennmanni käsitlustes torkab silma mingeid eripärasid või erihuviseid võrrelduna ajastule tavapärasega? Milline oli tema eelistatud lähenemisviis?

Tegu on kirjandusele ja arhiiviallikatele tugineva ajaloolise uurimusega Eduard Tennmanni religioonipsühholoogia-alasest tegevusest. Uurisin ajaloolis-kriitiliselt ajaloolikallikaid (arhiiviallikad, artiklid jm) ning analüüsisin Tennmanni teadustöid. Mõistmaks Tennmanni teadustöid ajastu intellektuaalses kontekstis oli vajalik luua taustapilt religioonipsühholoogia ajaloost ja tollasest hetkeseisust. Selles osas kasutasin nendel teemadel avaldatud kogumikke ning artikleid.

Religioonipsühholoogia ajaloost on väga põhjaliku ja ülevaatliku teose „*Psychology of Religion: Classic and Contemporary*“ 1997. aastal avaldanud David M. Wulff. Samuti on uuritud Eesti teoloogia ajalugu ja Eesti religiooniuuringute ajalugu, näiteks Tarmo Kulari ja Ülo Valgu poolt (Kulmar 2000a; Valk, Kulmar 2015). Seevastu Eduard Tennmanni tegevust religioonipsühholoogina on uuritud vähe. 1980. aastal on küll Jüri Saar kirjutanud diplomitöö „E. Bakise ja E. Tennmanni elu ja psühholoogiaalane tegevus Tartu Ülikoolis“, samuti on Tennmanni leidnud mainimist artiklites, kogumikes jm. Nii leidub tema õpilase Uku Masingu kirjatööde valimikus „Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt“ (Masing 2008) mitu artiklit Tennmanni kohta. Kriitiliselt on teda kui filosoofi vaadelnud Rein Ruutsoo (Ruutsoo 1987; 2000). Uurijate poolt on esile tõstetud tema suurt huvi Gustav Teichmülleri seisukohtade vastu ning nendest eeskjuju võtmist.

Peamised allikad esmaste elulooliste andmete kogumisel on olnud Eduard Tennmanni isikutoimikud Rahvusarhiivis ning Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti kultuuriloolises arhiivis leiduvad käsikirjad (elulugu). Kuna Eduard Tennmann sündis, kasvas ning läks kooli Peterburis, Vene keisririigi tollases pealinna, siis on olnud Peterburi Jaani kiriku koguduse ja kooli eestimeelsus tema kujunemisel oluliseks. Sellest kogudusest ja koolist ning Peterburi olustikust annavad infot omaaegsed aruanded, Raimo Pullati mahukas raamat „Lootuste linn Peterburi ja eesti haritlaskonna kujunemine kuni 1917“ (Pullat 2004) ning Veronika Mahtina ülevaade Jaani kiriku loost (Mahtina 2009).

Tartu Ülikooli arhiivifondi isikutoimikute (üliõpilase isikutoimik, õppejõu isikutoimik) põhjal saab jälgida Tennmanni üliõpilasaega ning tööd õppejõuna. Kuna Tennmann töötas ülikoolis 17 aastat ja oli aktiivne teadlane, siis on tema õppejõu isikutoimikud mahukad. Säilikus leidub tavapärase personalidokumentatsioonist dokumendid puhkuste, lähetuste, asenduste (korduvalt oli ta usuteaduskonna dekaani puhkuse ajal viimase asendaja ülesannetes) kohta. Samuti leiab siit erinevaid infokilde peresündmuste kohta (nt vajalik on võtta töölt vaba aega isa matustele sõitmise jaoks). Huvitava allikana tooksin välja Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjakogus leiduva Tartu ülikooli üldise usuteaduse (usundipsühholoogia ja usundifilosoofia) praktikumide protokollid. Nende ülesehitus on enamasti küllaltki lihtne, sisaldades seminari kuupäeva, teemat, osavõtjate nimekirja ning lühikest ülevaadet seminarist. Seda huvitavamad on protokollid, kus on pikemalt üles märgitud juhendaja Tennmanni ja üliõpilaste vahel tekkinud mõttevahetusi.

Ajastukonteksti, täpsemalt religioonipsühholoogia tekke ja arengu ülevaate puhul olen toetunud David H. Wulffi mahukale raamatule „*Psychology of Religion: Classic and Contemporary*“ (Wulff 1997). Religioonipsühholoogiat Eestis, fookusega Dorpati koolkonnal, on uurinud Moonika King (King 2001a; King 2001b), samuti on suhteliselt hiljuti ilmunud Jüri Alliku „Eesti psühholoogia lugu“ (Allik 2022), millest olen saanud tuge taustateadmiste leidmiseks. Lisaks olen õppeaines Individuaalne uurimisseminar (USUS.00.079) koostanud uurimistöo religioonipsühholoogia tekkest ja arengust XX sajandi I poolel, mis aitas selle alajaotuse valmimisele kaasa.

Eduard Tennmanni panus eestikeelsete algupäraste raamatutega religioonipsühholoogia, -sotsioloogia ja usundiloo vallas on olnud märkimisväärne. Õppeaines Religiooniuuringute ajalugu ja tänapäev (USUS.03.110) uurisin Tennmanni tegevust

usundiloolasena, raamatu „Maailma usundid“ (1935) näitel. Viimase näol on tegemist suhteliselt õhukese raamatukesega. Sellest märksa mahukamate raamatute „Üldine usundipsühholoogia“ (1936) ning „Ekstaas ja müstika“ (1936) lugemine võttis siiski oodatust kauem aega, tuli harjuda ajastu keelepruugi ja sõnakasutusega.

Eraldi allikagrupina tootsin viimasena välja artiklid Rahvusraamatukogu kasutajakeskkonnas Digar. Ajakirjandusse jõudsid nii tema kirjutatud artiklid ja arvamused, samas oli ta ka artiklites ise peategelaseks näiteks oma kogudusega (Maarja-Magdaleena kogudus) erimeelsustesse sattumise tõttu. Peab samas arvestama, et ajakirjanduses võivad sündmused olla teinekord ehk pisut põnevamaks kirjutatud kui asjad tegelikult olid. Ma ei ole pikemalt peatunud Tennmanni tööl kirikuõpetajana, olen valinud fookuseks tema tegevuse õpetaja, õppejõu ja eestikeelsete algupäraste õpikute avaldajana.

Arhiiviallikate leidmise tegi suhteliselt lihtsaks arhiivi andmebaas AIS. Eduard Tennmanni toimikutes oli mitmeid dokumente ka vene ja saksa keeles, kuna neid keeli oskan algtasemel, siis tekitas alguses ebakindlust nende kasutamine. Samas oli võimalik dokumendi iseloomust tihti aru saada juba pealkirja järgi ja see aitas otsustada, kas üldse on vajalik seda täpsemalt uurima hakata. Tennmanni enda raamatute ja artiklite puhul tuli harjuda varasema sõnakasutuse ja väljendusviisiga. Kuna ma ei ole eelnevalt religioonipsühholoogia valdkonnaga tõsisemalt kokku puutunud, olen küll läbinud religiooniuuringute õppekavas kohustusliku religioonipsühholoogia õppeaine, siis võttis mõnevõrra aega ka sellesse sisse elamine.

Magistritöö algab sissejuhatusega, sellele järgnevad kolm suuremat temaatilist alajaotust. Esiteks Eduard Tennmanni elu, hariduskäik ja tööalane tegevus, teiseks ajastukonteksti ja religioonipsühholoogia kui distsipliini areng ning kolmandaks Tennmanni uurimistööd. Esimese alajaotuse all on ka pisut pikemalt juttu oikumeenilist tegevusest ning Tennmanni tööst Usuteaduslike Ajakirja toimetajana. Läbi kogu tema karjääri oli suhtlus välisriikide kolleegidega Tennmannile oluline ning see kindlasti rikastas tema teadmiste- ning kogemustepagasit. Teine alajaotus, ajastukonteksti ja religioonipsühholoogia kui distsipliini arengu ülevaade on oluline mõistmaks ideelist ruumi, milles Tennmann tegutses. Kolmandas alajaotuses peatun Tennmanni kirjalikel

töödel: õpikud, artiklid, akadeemilised tööd jm. Väga olulisel kohal on tema sulest ilmunud esimesed eestikeelsed originaalõpikud, fookuses on tema religioonipsühholoogia alased raamatud. Tennmanni töö õpetaja ja õppejõuna andis talle usutavasti tõuke, et selliseid uusi õpikuid on vaja.

Isiklikku

Eduard Tennmann sündis 17. juulil (uue kalendri järgi 29. juulil) 1878. aasta varahommikul kell 3 Peterburis (RGIA.828.14.227, leht 436). Isa Johann (Juhan) Tennmann (sündinud Viru-Jaagupis 04. märtsil 1852, surnud 28. veebruaril 1921 Tallinnas) töötab Peterburi linna veevärgis metallitrealina, hiljem masinameistrina (EKM EKLA, f 194, m 62:5, leht 1; RA, EAA.1767.1.1920, leht 2). Ema Marie Tennmann (neiuna Einberg) sündis 17. novembril 1857 Haljalas ja suri 29. mail 1926 Tallinnas (TLA.1463.1.37, leht 532), Eduard Tennmanni vanemad laulatati 26. augustil 1877 Peterburis (RGIA.828.14.218, leht 511).

Lisaks poeg Eduardile oli peres tütar Helene (sündinud 5. septembril 1880 Peterburis, surnud 13. novembril 1955 Tallinnas) (elk.148.0.14, leht 395). Eduard Tennmanni vanemad ja õde jäid Venemaale 1920. aastani, mil opteerusid Tartu rahulepingu artikli IV alusel Eesti kodakondsusse ja asusid Eestisse (Tallinnasse) elama. (RA, ERA.28.2.17256; RA, ERA.28.2.17254). 1936. aasta 20. novembri Päewalehes (Päewaleht, nr. 315, 20. november 1936) on viidatud Tennmanni vennale. Venna olemasolu ei ole leidnud kinnitust, võimalik, et tegu on ajakirjaniku eksimusega.

Eduard Tennmann laulatati Ella Charlotte Rosalie (Ella-Rosaalie Šarlotte) Rosenberg'iga (sündinud 15. märtsil 1878 Taageperas) Suure-Jaanis 29. augustil 1910. Peresse sündis kolm poega, Roald Georg (sündinud 2. juulil 1912, surnud 3. oktoobril 1939), Nils Edvard (sündinud 21. juunil 1915, surnud 20. detsembril 1942, teistel andmetel surnud 1944/45) ja Bengt Ivar (sündinud 22. november 1918, surnud 1945) (RA, EAA.2100.2.1211, leht 255; Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918-1944). Ella Tennmann suri 29. septembril 1964 Saksamaal (Eesti Päevaleht/ Estniska Dagbladet, 17.10.1964).

Professor Eduard Tennmanni tööd ja tegemised katkesid 19. novembril 1936. a. Nagu kirjutab 20. novembri Päewaleht, suri Eduard Tennmann 19. novembri lõuna ajal kell 12 oma kodus ootamatult südamerabandusse (Päewaleht, nr. 315, 20. november 1936), surmatunnistusele on surma põhjuseks märgitud veresoonte topistus (RA, ERA.50.12.2411 leht 6). Seoses E. Tennmanni matustega 23. novembril katkestati

õppetöö terves ülikoolis kuueks tunniks, ta maeti Tartu Ülikooli kalmistule (RA, EAA.2100.2.1211).

Haridus- ja teenistuskäik

Petrogradi Kontroll-Opteerimise Komisjoni arhiivifondi optantide isiklike toimikute seas leidub Juhan Mihkli p. Tennmanni isiklik toimik. Siin on märgitud, et Juhan Tennmann sündis 4. märtsil 1852. aastal ning Venemaale, täpsemalt Peterburi linna, tuli ta 1870. aastal ja on kogu aja seal elanud. (RA, ERA.28.2.17256). Sel perioodil (19. sajandi keskpaigast 20. sajandi alguseni) toimus massiline väljaränne Venemaale, ajenditeks olid maapuudus, parema elu- ja tööjärje otsimine. Enamik eestlasi, kes 20. sajandi alguses Peterburis (ja linna lähiümbruses) elasid olid hiljutised väljarändajad või väljarändajate esimene Venemaal sündinud põlvkond (Drake 2007: 360). Peterburi pakkus avaramaid võimalusi, samuti oli sinna reisimine pärast raudteeühenduse valmimist kiire. Peterburi eestlase, soomlaste jt rahvusvähemuste enamus olid töölised, aja jooksul kasvas kesk- või kõrgharidust nõudvatel ametikohtadel töötavate eestlaste arv (Pullat 2004: 37-68). Seega oli Eduard Tennmanni sünnipere küllaltki tavaline Eestist väljarändajate pere.

Peterburis elavate eestlaste lastel oli võimalus õppida eesti koolides, neist esimene selline õppeasutus oli 1844. aastal Jaani kiriku juures avatud kool, kus alustas oma haridusteed ka Eduard Tennmann (Mahtina 2009: 35-39). Eesti Jaani kiriku koolis õppis ta 1886-1890, 1890-1892 Inglise koolis ning 1892-1896 Püha Katariina kommertskoolis. (EKM EKLA, f 194, m 62:5, leht 1). See oli küllaltki tavapärase haridustee enamikule Peterburis sündinud ja üles kasvanud Eesti haritlastele. Lõpetanud Eesti Jaani kiriku kooli astuti gümnaasiumi IV klassi ja sealt edasi juba kõrgemasse õppeasutusse (Mahtina 2009: 35-39).

Ühelt poolt oli laste suunamine oma koguduse kooli Tennmanni vanemate poolt enesestmõistetav valik (Peterburi Eesti Jaani kiriku koolis õppis ka õde Helene, kes lõpetas kooli 1893. aastal (RA, ERA.969.1.1601, leht 1p)). Samas tasub tähele panna, et 1884. aastal ilmunud Peterburi Eesti Jaani koguduse kirikulehes pöörab pastor Jakob

Hurt¹ tähelepanu koguduse koolimaja ja –hariduse kitsaskohtadele. Hurt toob välja, et koolimaja on puidust vana maja, mis on halvas seisukorras ning ei mahuta piisavalt õpilasi. Koguduseliikmed on oma lapsi saatnud „*wõõra keele ja võõra usu kooli*“, mis on viinud selleni, et lapsed suisa oma emakeele unustanud. Eesti Jaani koguduse nõukogu kuulutas sellistes oludes välja erakorralise annetuste kogumise, et saada vahendeid uue koolimaja ehitamiseks (Hurt 1884: 19-20). Uue koolimaja valmimiseni läks aga pea kümme aastat, uus kivist koolihoone valmis 1893. aastaks (Mahtina 2009: 37). Seega ei pruukinud lapse õppima saatmine oma koguduse kooli olla nii enesestmõistetav valik, ehk oli vanemate jaoks oluline just selle konkreetse kooli valimine.

Asutamise ajal anti Jaani kiriku koolis õpetust nii eesti kui saksa keeles, perioodil 1877-1880 oli õppekeelena kasutusel vaid eesti keel (Leetberg 1910: 14). 1880. aastate lõpuks, Vene keisririigi Haridusministeeriumi järelevalve karmistumise tulemusena oli koolides nõutud õpetamine aga vene keeles. Peterburi Eesti Kooli Seltside koolide näitel õpetati eesti keelt ja usuõpetust eesti keeles, vene keele tunnid toimusid loomulikult vene keeles, siiski puuduvad täpsemad andmed teiste ainete õppekeele kohta (Duke 2007: 372-373). Nagu toob välja ka Steven T. Duke (Duke 2007: 373), siis see, et vähemalt osaliselt toimus õpe eesti keeles (emakeeles) innustas vanemaid just selle kooli kasuks otsustama. Samuti saab esile tõsta, et Peterburi Jaani kiriku kool oli kiirelt arenev ja kasvav eestimeelne kool, ka see võis anda vanematele tõuke kooli valikul. Kool alustas 26 õpilasega ja neile anti teadmisi elementaartasemel, 1905. aastaks² oli Jaani kiriku koolis saavutatud aga kõrgeim alghariduse tase, mida kodumaalt eemal elavad eestlased oma lastele pakkuda võisid (Duke 2007: 362).

Alates 1896. aastast kuni 1904. aastani töötas Tennmann tehnikaettevõttes, alguses raamatupidajana, hiljem korrespondendina. Sattunud ühes sellises kontoris “ärimoraaliga konflikti” ja teises “ei kannatanud välja ärielu mehhaniseeritust”, otsustas majandusvaldkonnas töötamisest loobuda (EKM EKLA, f 194, m 62:5, leht 1). Siiski oli

¹ Jakob Hurt (1839-1907), eesti rahvaluule- ja keeleteadlane, vaimulik ning ühiskonnategelane. Peterburi Eesti Jaani koguduse pastor aastatel 1880-1901.

² Tennmann sellel ajal Peterburi Jaani kiriku koolis muidugi ei õppinud, 1905.aasta sügisel astus ta Tartu Ülikooli.

selles vallas töötamisel ka oma positiivne külg, Tennmann märgib, et töökogemus sellistes ettevõtetes andis võimaluse uusi keeli ka tegelikult ja praktiliselt tarvitada. Säärane keelepraktika omakorda aga kergendas edasiõppimist (RA, EAA.1767.1.1920, leht 3).

1905. aastal omandas Eduard Tennmann teistkordselt keskhariduse (nüüd vene keeles) Peterburi V gümnaasiumis. Samal sügisel astus Tennmann Tartu Ülikooli usuteaduskonda, mille lõpetas 1910. aastal (EKM EKLA, f 194, m 62:5, leht 1). Ajalehes Postimees Eduard Tennmanni 50. juubeli puhul ilmunud artikkel vahendab Tennmanni meenutusi, kus ta väidab, et Peterburis oli ta asjaarmastaja ja Tartu Ülikooli tuli ta aukartuses ning ootusärevuses. Õpinguaegsete raskustena tõi ta välja tööliste streigi ja 1905. aasta revolutsiooni, mis takistasid rahulikku tööd. Samuti vahendab artikkel Tennmanni pettumust kodumaa kirikuelus ning rahuldamatust usuteaduskonna osas. Peterburis olevat ta kuulnud (ja seeläbi õppinud) silmapaistvatelt kõnemeestelt, kelle kohta artiklis kinnitab, et „väljamaalgi neist paremaid ei ole kuulnud“ (Postimees, nr.203, 19.07.1928).

Prooviaastateks suunati ta Viljandi linnakogudusse, samas õpetas Viljandi Haridusseltsi progümnaasiumis usuõpetust ning eesti ja prantsuse keelt. 9. oktoobril 1911 ordineeriti E. Tennmann Audru kirikus Pärnu Eliisabeti koguduse abiõpetajaks, samaaegselt oli ta Pärnu gümnaasiumites usu- ja eesti keele õpetaja. 1913. aastal lahkus abiõpetaja kohalt ning jätkas kuni 1915. aastani tööd pedagoogina Pärnu gümnaasiumites. 1915-1917 aastani oli Eduard Tennmann Pärnu kaubanduskooli juhataja ja andis ka tunde. 1917. aastal kutsuti Eduard Tennmann Pärnust Tallinnasse, seal ta jätkas pedagoogilist tööd mitmetes koolides, andes peamiselt usuõpetuse, psühholoogia, eesti ja ladina keele tunde. 1919. aastal töötas ta lühikest aega Eesti Välisministeeriumis välisministri vanem-erasekretärina, lisaks olid tal seal kohustused toimetajana ning ajutiselt passiosakonna juhatajana (EKM EKLA, f 194, m 62:5, leht 1).

1919. aastast kuni 1923. aastani oli Eduard Tennmann Jüri koguduse õpetaja, alates 1923. aastast Maarja-Magdaleena koguduse õpetaja. Koguduse ja õpetaja Tennmanni vahel tekkisid aga tülid ja arusaamatused ning mais 1929 vabastati ta ajutiselt töölt. Tennmannile heideti ette maksvate kirikuseaduste rikkumist, hooletust ametikohuste täitmisel, koguduse nõukogu liikmete au haavamist sõnas ja teos ning konsistooriumi au

haavamist kirjas (Postimees, nr. 137, 24. mai 1929). Eduard Tennmann süüdistustega ei nõustunud ning rahulolematute koguduseliikmete seas oli tal ka poolehoidjaid, näiteks esitas üks tuline poolehoidja 1931. aastal Riigikohtule kaebuse Tennmanni ametist vabastamise asjus (RA, ERA.1356.2.1885). EELK Konsistooriumi arhiivis hoiul olevast Eduard Tennmanni isikutoimikust ja selle lisatoimikutest leidub ohtralt kirjavahetust jm. eelmainitud kohtuprotsesside teemal, samuti langetatud kohtuotsused. Sellest, et suhted Maarja-Magdaleena kogudusega olid teravad, annavad märku süüdistused, et õpetaja Tennmann nõudvat nt lapse ristimise või kadunukese matmise eest raha; samuti vaidlused õpetaja tarbeks ette nähtud küttepuude olemasolu kohta (EELKKA.1.3.616, 616a, 616b). Kuigi Tennmannilt oli töö juba üle võetud, kohtuvaidlused jätkusid. Nimelt ei olevat ta ametist lahkumisel tagastanud kõiki koguduse personaalraamatuid ning see takistas uue õpetaja tööd. Taaskord järgnes kohtuprotsess, mis lõppes 1935. aastal Eduard Tennmanni õigeksmõistmisega (Postimees, nr. 255, 19. september 1935). Maarja-Magdaleena koguduse ja õpetaja Tennmanni vahelisi arusaamatusi kajastati usinalt toleaeegses ajakirjanduses, samas on ühte 1931. aasta jõulupühade aegset vahejuhtumit meenutatud leheveergudel ka üsna hiljaaegu, 2022. aasta Eesti Ekspressis. Jõulujumalateenistuse eel tekkis Maarja-Magdaleena kirikus rüselus (suisa kaklus), mille käigus said kannatada õpetaja Tennmanni riided, samuti lükati ta pikali (Erelt 2022)

17. novembril 1919 kinnitati ta Tartu Ülikooli usuteaduskonna uskude ajaloo, usufilosoofia ja usupsühholoogia dotsendiks. Et süveneda kaasaegsetesse teadmistesse ja edendada rahvusvahelist koostööd, on Tennmann esitanud jaanuaris 1920 Tartu Ülikooli Nõukogule kirja välislähetuse ettepanekuga. Viidates kirjanduse puudusele ja kutselise töö vähesusele psühhoanalüüsi vallas oleks otstarbekas „seda ülihuvitavat hingeteaduse viimast sõna tema hälli juures kuulda ning uurida“ (RA, EAA.2100.2.1211, 7). Näib siiski, et seda soovitud välislähetust Viini ei toimunud, Tartu Ülikooli Nõukogu vastavat otsust isikutoimikus ei leidu. Magistrikraad teoloogias omistati Eduard Tennmannile 1922. aastal, tema töö pealkiri oli “Mooses ja prohvetid”. Kogu Tartu Ülikoolis töötatud aja tegeles Eduard Tennmann aktiivselt pedagoogilise tööga. Alates 1922. aastast juhendas ta usupsühholoogia praktikume ja alates 1924. aastast luges usupsühholoogia loenguid (RA, EAA.2100.2.1211; RA, EAA.2100.2.1212).

1924. aastal valiti ta usuteaduskonna sekretäriks ja sellele kohale jäi ta kuni surmani. Juunist 1926 oli Eduard Tennmann professori kohusetäitja võrdleva usuteaduse õppetoolis. Korduvalt täitis ta usuteaduskonna dekaani ajutise asetäitja ülesandeid perioodidel, mil oli dekaani suvepuhkus või muud eemalviibimised. Mais 1931 kaitses ta doktoriväitekirja teemal „*G. Teichmüllers Philosophie des Christentums*“ (“G. Teichmülleri kristluse filosoofia”) (Tennmann 1931) ning 22. oktoobril 1936 sai Tennmann korraliseks professoriks süstemaatilise usuteaduse õppetoolil (RA, EAA.2100.2.1211; RA, EAA.2100.2.1212).

Eelnevast on näha, et Tennmanni töökoormus oli suur, ta pidas mitut ametit korraga (koguduse õpetaja, õppejõu töö ülikoolis). Seda ühelt poolt kindlasti praktilistel põhjustel, tema ülal pidada olid abikaasa ja kolm poega, samuti vajasisid toetamist eakad vanemad. Tennmanni isikutoimikust leiab avaldusi (taotlusi) Tartu Ülikooli valitsusele perekonna abiraha väljamaksmiseks (RA, EAA.2100.2. 1211, leht 233, 249).

Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjakogus on hoiul Tartu ülikooli üldise usuteaduse (usundipsühholoogia ja usundifilosoofia) praktikumide protokollid, juhendaja prof. E. Tennmann ja adj. prof. Uku Masing (Lisa 1), mis lubavad heita pilgu õppejõud Tennmanni argipäeva. Praktikumideks tuli tudengitel läbi lugeda ette antud tekst, ühe (vahel kahe) tundengi ülesandeks jäi teksti põhjal ettekande tegemine. Ettekandele järgnes arutelu, samuti jagas oma tähelepanekuid teksti ja käsiloleva teema kohta professor Tennmann, protokollijaks oli üks tudengitest. Ei ole harvad olukorrad, kus ettekandega esinema pidanud tudeng ei ilmu välja (ega ole saatnud puudumise selgitamiseks sõna) või ei ole üliõpilased võorkeelset teksti mõistnud ja avaldavad arvamust, et eesti keeles oleks lihtsam lugeda. Lisaks võib nentida, et protokollide sõnakasutus on suhteliselt vahetu ja mitte liigselt viimistletud. See omakorda annab nende (pea sada aastat tagasi toimunud) seminaride õhustiku väga elavalt edasi (Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjakogu. F 55, nim.3, s.68).

Elmar Salumaa³ on meenutanud, et Tennmanni mõtteväljatused, tabavad kriitikanooled ja vaimukus paelusid tudengeid. Samuti hindasid üliõpilased, et ta suhtus neisse

³ Elmar Salumaa (1908-1996), eesti usuteadlane ja vaimulik, õppis Tartu Ülikoolis 1929-1935.

lugupidavalt ja oma kriitikas ei läinud narrivaks või üleolevaks (Salumaa 2010: 286). Professor Tennmanni usundipsühholoogiat meenutab Salumaa aga kui üht üsna erilaadset ainet, mis oli „ebamäärane segatis osalt Gustav Teichmülleri ja osalt ka Tennmanni enese filosoofiast, seejuures äärmiselt süsteemitu ning arusaadamatu tavalisele loogikale“ (Salumaa 2010: 276). Tennmanni impulsiivsus, otsiv ja võitlev loomus olid teada ka laiemale üldsusele, kuid õppejõuna, loengute pidamisel, iseloomustati teda kui „entsüklopeediat ilma järjekorrata“ (viidates tema teatavale süsteemitusele ja ühelt teemalt teisele hüppamise kombele) (Salumaa 2010: 286-287).

Õppetöö läbiviimise kõrval oli Eduard Tennmann aktiivne ühiskondlikus elus. Erinevate seltside tegevuses osalemine algas juba Peterburi-aastatel. Näiteks oli Tennmann Peterburis Evangeelse Noortemeeste Seltsi asutaja ja Peterburi Eesti Heategeva Seltsi juhatuse liige (EKM EKLA, f 193, m 47:47, lehed 7-8). Nimetatud Peterburi Evangeelne Noortemeeste Selts (Ewangeli-usuliste Eesti Noortemeeste Selts) asutati Peterburi Eesti Jaani kiriku juurde 1897. aastal. 1903. aastal avaldatud seltsi esimese viie aasta (1897-1901) tegevuste aruandes on esitatud, et selle aja jooksul peeti 218 piiblitundi, 57 kõneõhtut (kõneõhtutel esinesid näiteks Jakob Hurt, Oskar Kallas jt.), 18 peakoosolekut ja 39 muud koosolekut (St. Peterburi Ewangeli-usuliste Eesti Noortemeeste Selts 1903: 24-25). Kuna trükises ei leidu osalejate ega liikmete nimekirju, ei saa välja tuua kui aktiivne osaleja oli Eduard Tennmann (ega ka seda, kui kaua ta oli Noortemeeste Seltsi liige). Samuti ei saa öelda, et Noortemeeste Seltsi tegevusest osavõtmine võis anda tõuke tema edasistele valikutele haridusteel. Kindlasti aga näitab see tema huvi teoloogia vastu.

Veel oli ta tegev Tartus Eesti Üliõpilaste Seltsis mitmes ametis ja Eesti Kirjanduse Seltsis; Viljandis Eesti Hariduse Liidus; Pärnus “Endla” seltsis, Kooli seltsi eestseisuses, Rahva Hariduse Seltsi eestseisuses, “Endla” teatri arvustajaks “Postimehes”, Põhja-Balti maakondliku komitee esimees; Tallinna Rahvaülikooli Seltsis, Eesti Evangeelse Noortemeeste Seltsi esimees (EKM EKLA, f 193, m 47:47, lehed 7-8).

Tema kaastööd leidsid avaldamist mitmetes väljaannetes, näiteks “Postimees”, “Päevaleht”, “Vaba Maa”, “Kaja”, “Aeg”, “Agu”, “Tallinna Teataja”, “Protestantline Ilm” jm. (EKM EKLA, f 193, m 47:47, leht 8).

Leheveergudele ei jõudnud Tennmann üksnes autorina, näiteks üks tema esinemine Pärnus tekitas palju kõneainet. 9. aprillil 1933 esines Tennmann Eesti Isamaalaste Ühingu Pärnu osakonna kutsel loenguga teemal „Adolf Hitler“. Ajakirjandus kajastas seda kui hitlerluse propageerimist (Postimees, nr 87, 13. aprill 1933). Oma seletuskirjas Tartu Ülikooli rektorile lükkab Tennmann süüdistused tagasi ja ütleb, et pealkirjad ajakirjanduses on eksitavad ja: „Mingit Hitleri ülistamist ega kiidulaule minu loengus ei olnud ega võinudki olla“ (RA, EAA.2100.2. 1211, leht 147). Tennmann olevat pidanud akadeemilise ja rahumeelse loengu Adolf Hitleri ja tema erakonna tekkimisest ning kasvamisest, ajakirjandus on tekitanud sellest aga põhjendamatu kõmu (RA, EAA.2100.2. 1211).

Kirikuelus peeti Eduard Tennmanni kriitiliselt mõtlejate hulka, kes Kristluse õigustust ei võta vaid formaalselt, vaid tema võimalikult põhjalikku teostamist nõuavad. Sellepärast positsioneeriti ta Eesti vaba rahva kiriku tõsiseks pooldajaks, selles seisukoha kaitseks esines hulgas kõnedes, kirjutustes, komisjonides, ettepanekutes (EKM EKLA, f 194, m 62:5, leht 2).

Eesti evangeelses luterlikus kirikus kujunesid juba selle algusaastatel välja kolm teoloogilist voolu. Iga voolu eesmärgiks oli üldkirikus esindada oma eripärast luterlikku spiritualiteeti. Suurem osa vaimulikest toetas kiriklik-konfessionaalset e positiiv-konservatiivset suunda, see suund oli koondunud kiriku keskvalitsuse – konsistooriumi ümber. Teiseks konservatiivne vabasinodlik e parempoolne vool ning kolmandaks liberaalne uusprotestantlik e vasakpoolne vool. Viimane pooldas 19. sajandil sündinud liberaalteoloogilisi vaateid ning siia kuulus ka professor Tennmanni poolehoid. 1928. aastaks oli Tennmann protestantliku vooluga oma sidemed katkestanud, asudes toetama üldkirikut. Siiski ei toetanud ta konsistooriumi võimupüüdeid, konsistoorium ei olnud Tennmanni jaoks samastatud üldkirikuga (Saard 2008: 73-74).

Töö Usuteaduslise Ajakirja toimetajana

Alates 1928. aastast toimetas Tennmann Usuteaduslist Ajakirja. Sellel kohal töötas ta kuni 1932. aastani, mil ajakiri läks usuteaduskonna valdustest Akadeemilise Usuteadlaste Seltsile. Usuteaduslik Ajakiri ilmus aastatel 1926-1940 (kaasaegne Usuteaduslik Ajakiri

jätkab selle ajakirja traditsioone). 1926-1932 oli tegu usuteaduskonna väljaandega, alates 1933. aastast Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi (AUS) poolt välja antava ajakirjaga. Toimetamise üleminekul AUS-le ajakirja nime ei muudetud aga 1939. aasta esimene number kandis pealkirja Usuteaduslik Ajakiri (mitte enam Usuteadusline Ajakiri nagu aastatel 1926-1938), ilma selgitusteta tollase toimetaja poolt (Altnurme 2000; Raid 1995: 86).

Ajakirja teise peatoimetajana asus kolmandat aastakäiku 1928. aastal toimetama Eduard Tennmann, tema toimetamisel ilmus ajakiri 1932. aastani. Nagu eelpool mainitud, hakkas 1933. aastast ajakiri ilmuma AUS-i väljaandena, sellega seoses astus ametisse ka uus toimetaja ja peatoimetaja. Peatoimetaja kohale asumisele eelnevalt oli Tennmannilt ilmunud ajakirjas kokku 2 artiklit, aga näiteks esimeses tema enda toimetatud numbris koguni 3. Ajakiri oli usuteaduskonna väljaanne ja nagu peatoimetaja Tennmann rõhutas ning üles kutsus, on see kõigi usuteaduskonna õppejõudude asi. Siiski tegid kõige rohkem kaastööd peatoimetajad ise ja kokku ilmus Eduard Tennmannilt ajakirjas 23 artiklit.⁴ Avaldatud artiklite arvu poolest jääb ta alla vaid endale eelnenud peatoimetaja O. Silla artiklite arvule (Altnurme 2000: 10-11, 13, 16).

Ei või pidada üllatuseks, nagu ka Riho Altnurme oma artiklis välja toob, et koos ajakirja väljaandvate isikutega muutus ajakirigi, laiemalt võib selles näha põlvkondade vahetust eesti teoloogias. Uue toimetajana asetas Eduard Tennmann oma esimese numbriga juhtkirjas rõhu usuteadusele kui teadusele. Usk ja teadus ei tohi olla vastuolus ja nende kahe ühendamisel tuleb teha tõsist tööd, teaduse ülesanne on usku puhastada ning suurt rolli selles puhastustöös pidid ilmselt mängima tema enda poolt kirjutatud artiklid. Tennmanni surma puhul avaldati Usuteaduslises Ajakirjas H. Masingu kirjutatud nekroloog ning eraldi mälestunumber (Usuteadusline Ajakiri 1/2, 1937), seal ilmusid J. Kõpu mälestusartikkel, R. Kannukese koostatud bibliograafia (Lisa 2) ning E. Tennmanni enda kaks artiklit (“Dogmaatika ajalugu” ning “Kristlik antropoloogia”) (Altnurme 2000: 11, 14).

⁴ Siinkohal on arvestatud kõiki artikleid, mitte vaid teaduslikke; samuti on loendamisel arvestatud üheks artikliks artiklid, mis ilmunud läbi mitme osa ühes aastakäigus.

Oikumeeniline tegevus

Kirikute rahvusvaheline koostöö ja oikumeeniline liikumine pärast Esimest maailmasõda oli kerkinud esile soovist ja vajadusest edendada rahu ning õigust, rääkida kaasa sotsiaalsete küsimuste lahendamises, süvendada kristlaste üksteisemõistmist ja otsida võimalusi kirikute omavaheliseks lähendamiseks. Eesti luterlik kirik ühines juba selle perioodi alguses rahvusvahelise oikumeenilise liikumisega. Vaba rahvakirik soovis luua suhted nii lähinaabrite kui rahvusvahelise kirikute kogukonnaga. Iseloomulikuna võib välja tuua, et kõige enam tunti huvi niisuguste oikumeeniliste organisatsioonide ja ürituste vastu, mis keskendusid sotsiaalsetele ja praktilistele teemadele, tunduvalt vähem innustuti õpetuslikest teemadest (Altnurme, Rohtmets, Vihuri 2000: 41-48).

Peamiseks esindajaks Eesti poolt kujunes Eduard Tennmann. Ta lõi kontakte usuteadlastega teostest maadest, osales konverentsidel (ka esinejana) ja avaldas Eesti ajakirjanduses mitmeid ülevaateid rahvusvahelistest sündmustest. Ingmar Kurg toob välja, et Tennmanni poolt kirjutatud oikumeenika uurimustes jääb kõlama veendumus, et kui kristlikud kirikud tahavad õigustada oma olemasolu kaasajas, peavad nad tegutsema otsekohevalt ja üheskoos (Kurg 2004: 50). Nii oikumeenilise- kui teadustööga seondult käis Tennmann rohkem väliskomandeeringutel (Lisa 3).

Kõige aktiivsemalt võeti osa kristliku rahuorganisatsiooni Maailmaliit Rahvusvahelise Sõpruse Edendamiseks Kirikute Kaudu (MRSEKK) tööst. Tennmann osales 1925. aastal Stockholmis VI konverentsil ja 1928. aastal Prahas peetud rahvusvahelise komitee istungil (seal võeti vastu MRSEKK tegevust käsitlev resolutsioon, milles rõhutati rahvuskomiteede rolli ning puudutati tähtsamate teemadena usuvabaduse tagamise küsimust, kirikutevastase vägivalla ärahoidmist, kiriklike ja poliitiliste tähtpäevade küsimust ning rasside ja religioonide vahelisi suhteid) (Altnurme, Rohtmets, Vihuri 2000: 41-48).

EELK välissuhtlus sai uut hoogu H. B. Rahamäe astumisega piiskopiametisse 1934. aastal. Novembris 1934 valiti Eesti rahvuskomitee sekretäriks Eduard Tennmann, ta tegutses Eesti rahvuskomitee sekretärina kuni oma surmani ja teda võib pidada sisuliselt EELK oikumeeniliste suhete eest vastutavaks isikuks (Altnurme, Rohtmets, Vihuri

2000: 41-48).

Samuti võttis Eesti luterlik kirik osa *Life and Work* nime all tuntuks saanud oikumeenilise liikumise suuna tegevusest. Esinduslik rahvusvaheline konverents toimus 1925. aastal Stockholmis ja Eestit esindasid Tennmann ja Tallmeister. Käsitlevate teemade ring hõlmas kiriku ülesannet maailmas, kiriku seisukohti majanduslikes, sotsiaalsetes ja moraalsetes küsimustes, rahvusvahelisi suhteid, kristlikku kasvatust ja kristlike organisatsioonide koostööküsimusi. Eduard Tennmann osales alkoholiga seonduvaid küsimusi käsitleva erikomisjoni töös ja esines konverentsi ees kõnega “Kiriku sotsiaalsed ja moraalsed kohustused” (Altnurme, Rohtmets, Vihuri 2000: 41-48). Järgmine *Life and Work* konverents toimus 1937. aastal Oxfordis ja küllap oleks Eduard Tennmann ka seal osalenud, ent tema elutee jõudis enne lõpule.

Lõpetuseks peab siiski välja tooma, et oikumeenilised ideed ja arutelud ei jõudnud Eesti kirikuis kaugemale reisimärkmetest ja konverentsiaruannetest. Üks põhjendus on 1926. aasta keskel toimunud kiriku lahutamine riigist, mis võttis peatähelepanu. Ent teiseks langes samale ajale kirikupoliitiline konflikt uusprotestantluse esindajate Tennmanni ja Tallmeisteriga. Tennmanni (ja teiste) poolt algatatud oikumeenilist liikumist puudutavad teemad sattusid juba ette kriitiliselt mõistetud konteksti (Kurg 2004: 71).

Ajastukontekst ja religioonipsühholoogia distsipliini ülevaade

Tennmanni tegutsemise aja paremaks mõistmiseks esitan ülevaate ajastukontekstist, samuti religioonipsühholoogia kui distsipliini tekkest ning arengust.

Nii usk kui inimese hingeelu ja mõttemaailm on teemad, mis on inimkonnale huvi pakkunud juba antiikajast. Oluline on märkida, et nende küsimuste teadusliku uurimise alguse (nagu paljude teistegi teaduste puhul) saab asetada 19. sajandi teise poolde. 19. sajandil ja 20. sajandi esimesel poolel oli usundiloos peamine uurimisteema religiooni päritolu, samuti religiooni kui terviku seletamine (Peedu 2015: 56). Sel perioodil oli kesksel kohal kultuurilise ja sotsiaalse arengu evolutsiooniliselt mõtestamine. Samaliinilise ühiskondliku evolutsiooniteooria järgi läbivad kultuurid oma arengul analoogsed astmed (osapid kultuure peeti arenenumateks, osapid arengus tagasi langenuteks, osapid aga seisma jäänuteks). Täie tõsidusega peeti võimalikuks määrata iga kultuuri arenguastet. Sarnane arusaam rakendati ka religiooni ja religiooni arengu mõistmisele. Religioone peeti ülesehituselt sarnasteks ja iga religiooni põhiolemus asetati selle arengu nõ. alguspunkti (Carneiro 2003; Sharpe 2003: 47-71).

Peedu toob välja, et Comte'i, Spenceri, Morgani, Tylori jt poolt 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algusel edendatud evolutsionismil oli bioloogilise evolutsiooniteooriaga üldjoonelisi sarnasusi, kuid ka väga põhimõttelisi erinevusi. Suuremalt jaolt oli evolutsionism ehk samaliinilise ühiskondliku evolutsiooni teooria suisa vastuolus Darwini bioloogilise evolutsiooni teooriaga. Esimene eeldas, et evolutsioon on progressiivne ning teleoloogiline – mida kõrgem materiaalne areng, seda kõrgem intellektuaalne tase ning kõigi ühiskondade jaoks on võimalik ainult üks arengutee. Selle tee erinevatele tasanditele on üks või teine kultuur kas jõudnud või kuskil pidama jäänud (Peedu 2015: 54-55; Carneiro 2003; Sharpe 2003: 47-71).

Religioonipsühholoogia teke ja areng

Tõnu Lehtsaar ütleb oma õpikus „Sissejuhatus religioonipsühholoogiasse“, et religiooni seotus inimese hingeelu ja käitumisega ongi religioonipsühholoogia uurimisobjektiks. Arusaadavalt on definitsioone erinevaid ja ei ole üllatav, et tegu ei ole ühtse ega

ühetähendusliku uurimisalaga. Üldistavalt toob Lehtsaar välja kolm suunda. Esiteks religiooniomaste fenomenide uurimine psühholoogia meetoditega ja nende seletamine psühholoogia mõistete abil. Teiseks konkreetse psühholoogia kontseptsiooni (teooria) rakendamine usuliste kogemuste või käitumise seletamiseks. Kolmandaks religiooni seoste uurimine eri elu- ja käitumisvaldkondadega (Lehtsaar 2013: 8-11).

Arusaadavalt (ja selle tõsiasja toob välja ka Lehtsaar) on religioonipsühholoogia termin seotud religiooni ja psühholoogia terminitega (Lehtsaar 2013: 8). Psühholoogia on olnud tihedalt seotud filosoofiaga. Uusajal tõi pöörde filosoofia ja psühholoogia ajalukku René Descartes (1596-1650), kes esitles tõsikindla ja eksimustest vaba teadmise aluse. Uurimisobjekti andis psühholoogiale aga Galileo Galilei (1564-1642), väites, et meie mõistus loob omadused nagu värv, lõhn ja maitse. Viimased on kui sümbolid, mille meie teadvus on ise loonud. Eelpoolmainitud uurimisobjektiks on seega teadvuse seisundid, millel ei ole tegelikkuses vastet. Lisaks tasub välja tuua, et aastat 1879 loetakse eksperimentaalpsühholoogia sünniks. Nimetatud rajas siis Wilhelm Wundt (1832-1920) Lepizigis maailma esimese laboratooriumi inimese psüühika katseliseks uurimiseks (Allik 2022: 13-14).

Religiooniuuringute (kasutusel on olnud ka terminid võrdlev usundilugu, võrdlev usuteadus) alguseks peetakse 19. sajandi viiekümnendaid ja kuuekümnendaid (kuigi võib esile tuua ka palju varasemaid uurijaid). Märgineline oli Charles Darwini (1809-1882) teose „Liikide põlvnemine“ ilmumine 1859. aastal, mis pani aluse evolutsiooniteooriale. Keeleteadlase Friedrich Max Mülleri (1823-1900) loengud, mis hiljem avaldati trükis, panid aluse kaasaegsele religiooniuuringute distsipliinile (Sharpe 2003: 1-27).

Religioonipsühholoogia on olnud ülimalt pluralistlik. Suures plaanis on erinevad perspektiivid religioonipsühholoogia sees arenenud üksteisest eraldatuna, alternatiivseid lähenemisi ignoreerides või suisa tõrjudes. Olukorda on muutnud keerukamaks ka eriarvamused teemal, kuhu täpselt religioonipsühholoogia kuulub (on see pigem psühholoogia või hoopis religiooniuuringute eriala) (Wulff 1997: 11). Wulff toob välja kaks trendi religioonipsühholoogias – kirjeldav (*descriptive*) ja seletav (*explanatory*), need iseloomustavad distsipliini ka tänapäeval. Kirjeldav portreerib religiooni kaastundlikult ja seepidiselt, seletav aga kriitilisemalt ja välise pilguga. Kuigi lihtne tüpologia (kirjeldav vs seletav) annab selge raamistikku analüüsiks, tuleb aga tunnistada,

et erinevad traditsioonid on reeglina siiski keerukamad. Samuti on religioonipsühholoogia läbi oma ajaloo olnud mõjutatud ajastu psühholoogilistest ja religioossetest mõttevooludest (Wulff 1997: 21-23).

Angloameerika traditsioon

Kuigi süstemaatilise religioonipsühholoogia elemendid olid olemas juba 18. sajandil, ilmusid akadeemilised tööd, mis rakendasid selgesõnaliselt psühholoogilisi põhimõtteid religiooni uurimisele, 1800. aastate keskel. Oluliseks faktoriks oli 19. sajandil loodusteadusi saatnud suurel edul. Teaduslik lähenemine ja sellele kohased uurimismeetodid said laialdaselt populaarseks. Entusiastlikult suhtuti teaduslike meetodite rakendamise võimalikkusesse ka inimese vaimuelu uurimiseks (selliste distsipliinide nagu psühholoogia ning religiooniajalugu esile kerkimine on silmatorkavateks näideteks). Kuna psühholoogia ei olnud sel ajal veel filosoofiast eraldunud distsipliin, siis ei põhinenud selleaegsed tööd süstematiseeritud uurimisel vaid pigem nõ tugitoolimõtisklustel (Wulff 1997: 23-24).

Tõelise arenguhüppe tegi religioonipsühholoogia Ameerika Ühendriikides. On väidetud, et selle põhjuseks on Ameerika religioosne mitmekesisus, samuti sotsiaalse evangeeliumi liikumine (mis pani ette kristlike printsiipide kasutamise sotsiaalsete probleemide lahendamiseks) (Wulff 1997: 26-27). Samas toob Wulff esile, et religioonipsühholoogia vastu tunti Ameerikas esialgu entusiastlikumalt huvi professionaalsetes religioossetes ringkondades, samuti filosoofide ning teoloogide seas. Samasugust uudishimu ei olnud aga märgata akadeemilises psühholoogide ringis (Wulff 1998: 189). Seega näib, et psühholoogid suhtusid ettevaatlikult tähtsasse distsipliini.

Granville Stanley Hall (1846-1924), keda peetakse Ameerika religioonipsühholoogia rajajaks, pani aluse Clark'i koolkonnale (mis tegutses Clarki Ülikooli juures). Halli kõrval on tuntumad koolkonna esindajad Edwin Starbuck (1866-1947) ning James Henry Leuba (1868-1946). Koolkonda iseloomustab huvi pedagoogiliste teemade vastu. (Wulff 1997: 26-27).

Tuntuim nimi on aga vaieldamatult William James (1842-1910), kelle 1902. aastal ilmunud teos „Usulise kogemuse mitmekesisus“ (James 1902) on saanud

religioonipsühholoogia klassikaks. Sarnaselt Starbuck'ile kasutas ka James küsimustikke, ent tema lähenemine erines Clarki koolkonna omast täiesti. Ta ei otsinud töömahuka tabelarvutuse ning statistika abil iseloomulikku subjekti, vaid keskendus harvadele erilistele subjektidele, kasutades empaatilist mõistmisviisi. Patoloogilise ekstreemsuse pärast on James palju kriitikat saanud, aga sellest hoolimata sai tema teos kiiresti üle maailma väga tuntuks (Wulff 1997: 27-28).

Umbes selsamal ajal (1920. aastate algus) on Wulffi hinnangul saavutatud haripunkt Ameerika religioonipsühholoogias. Haripunktile järgnes langus 1930. aastate alguseks. Wulff toob välja kaks põhjust, progressivismi kahanemine ning liberaalse evangeelse teoloogia järsk tagasilangus. Mõlema tendentsi taga võib näha I maailmasõda ja sellele järgnenud majanduslikku kriisi ning fundamentalismi taastulemist (Wulff 1997: 29-30). Ka selle languse juures toob Wulff esile, et see oli märgatavam usuteadlaste kui psühholoogide juures. Siiski ei saa öelda, et religioonipsühholoogia kadus teadusmaastikult täielikult, jätkusid uurimistööd ja avaldati artikleid. Keerulised majanduslikud olud sundisid õppetoole kulusid kokku tõmbama ja see avaldas oma mõju (Wulff 1998: 194-195).

Saksa traditsioon

Kui Ameerikas arenes religioonipsühholoogia eeskätt tänu psühholoogidele, siis Saksamaal on selle teemaga tegelenud peamiselt filosoofid ja teoloogid. Seepärast olid psühholoogilised teemad allutatud teatud teoloogilise vaatenurgale. Vahetult enne 20. sajandi algust tõsteti aga esile psühholoogia kui fundamentaalne element teoloogias. Huvi religioonipsühholoogia arendamise vastu kasvas ameeriklaste kirjutiste tõlkimisega saksa keelde. Eeskätt avaldasid mõju Jamesi ja Starbucki tõlked. Clarki koolkonna küsimustiku meetod ning Jamesi meetod said Saksamaal nii poolehoiu kui kriitika osaliseks. Ent idee iseseisvast religioonipsühholoogia distsipliinist Ameerikas pälvis sakslaste seas imestust. (Wulff 1997: 30).

Edasine stiimul tuli juba Saksamaa psühholoogilt, Wilhelm Wundtilt (1832-1920), keda peetakse ka eksperimentaalse psühholoogia rajajaks. Kuigi olles eksperimentaalse kontrollitud enesevaatlemise pooldaja, oli Wundt veendunud, et kõrgemaid vaimseid

protsesse saab mõista vaid ajaloolise ja etnograafilise rahvapsühholoogia meetoditega. Religioon on Wundti sõnul tunne, et meie maailm on osa suuremast üleloomulikust olemisest, kus kõrgeimad inimkonna püüdlused saavad teoks. Kaasaegsete seas hinnati kõrgelt materjali hulka, mida Wundt kogus. Tema lembus grupiprotsesside vastu ning individuaalsete faktorite eiramine asetaski ta siiski saksa peavoolu religioonipsühholoogiast väljapoole (Wulff 1997: 30-31).

Dorpati koolkond

Kuigi Wundt ei kohaldanud vahetu kogemuse eksperimentaalset psühholoogiat kunagi religiooni uurimisele, on see olnud aluseks ühele alternatiivsele lähenemisele. Wundti õpilane Oswald Külpe (1862-1915), Würzburgi koolkonna juht, kasutas eksperimentaalset introspektsiooni meetodit. Külpe õpilane Karl Girgensohn (1875-1925) omakorda kasutas eksperimentaalset introspektsiooni meetodit usulise kogemuse uurimiseks. Girgensohn ja tema järgijad said tuntuks Dorpati koolkonnana (Wulff 1997: 32). Wulff toob välja, et huvitaval kombel langeb Dorpati koolkonna tõus samale ajale kui Würzburgi koolkonna langus (Würzburgi koolkonnalt sai Dorpati koolkond oma meetodi) (Wulff 1985: 131).

Katsealustele esitati religioosseid tekste ning isikud pidid oma kogemust võimalikult täpselt kirjeldama. Eksperimentide tulemusena järeldas Girgensohn, et religioosne kogemus ei ole määratlemata tunne vaid kahe aspekti (intuitiivsed mõtted jumalikust ning veendumus, et nende mõtete objekt moodustab vaieldamatu reaalsuse millele tuleb mingil moel vastata) kombinatsioon. Girgensohni kritiseerijad kahtlesid kas Külpe meetod sobib selliseks uurimuseks, lisaks ei olnud kriitikud veendunud, et katsed laboratoorselt taastada religioosset kogemust üldse annavad mingit uut või kasulikku teadmist (Wulff 1997: 32).

Religiooni psühhoanalüütiline kriitika

Esimene religiooni kaasaegse süvapsühholoogia perspektiivist lahkav kirjutis, Sigmund Freudi (1856 – 1939) artikkel *Obsessive actions and religious practices*, ilmus aastal 1907 (Freud 1907). Religioon jäi üheks Freudi peamiseks uurimisteenaks. Tema

hinnangul on religioossed uskumused ja praktikad juurutatud lapsepõlve hirmudesse ja soovidesse. Psühhoanalüütilise tõlgenduse kasutajad olid peamiselt praktiseerivad psühhoanalüütikud. Psühhoanalüüs iseloomustas religiooni kui infantiilset ja neurootilist, see andis lähenemisele vaenuliku ja destruktiivse värvingu. Oli samas teoloogid (nt Oskar Pfister (1873-1956)), kes arvasid, et psühhoanalüüs võiks olla abiks usu ja religioossete praktikate puhastamisele (Wulff 1997: 33).

Religioon kui arhetüüpne protsess

Wulff väidab, et nii Freudi kui Pfisteri jaoks tegeles psühhoanalüüs peamiselt religiooni nõrkuste esile toomisega. Seevastu Carl Gustav Jungi (1875-1961) psühholoogia väidab, et see pakub perspektiivi religiooni tugevuste esitamiseks, et religioonil on ülioluline psühholoogiline funktsioon. Jung postuleeris kollektiivse alateadvuse olemasolu. Aastatuhandete jooksul on korduvad sündmused vorminud kollektiivse alateadvuse struktuurilemendid, arhetüübid, neid peab Jung reaalsuse tundmise ja kogemise aluspõhjaks (Wulff 1997: 34).

Saksa deskriptiivne traditsioon

Vaatamata süvapsühholoogia võidukäigule jäi enamus Saksa õpetlasi truuks kirjeldavale lähenemisele. Erinevalt Girgensohnist oli meetodite valik laiem ja mis peamine, fookusesse jäi religioosne kogemus. Pärast uurimismaterjali kogumist (olid selleks siis biograafiad, intervjuud, kirjad, kirjutised) oli uurimistöö tulemuseks harilikult nõrka ideaaltüüpide skeem (Wulff 1997: 35-36).

Saksa traditsiooni saatus sarnaneb kohati angloameerika traditsiooni omale. Ka siin ei õnnestunud varastel huvilistel panna alust regulaarselt ilmuvale väljaandele. Samuti ei saavutatud institutsionaalset toetust. Saksamaale oli nii Esimese kui Teise maailmasõja mõju sügavalt laastav. Religioonipsühholoogia alaseid uurimistöid ei olnud praktiliselt võimalik läbi viia. Oli teadlasi, kes põgenesid riigist, kes aga otsustasid jääda, neid tabasid mitmed (isiklikud) kaotused. Sarnaselt Ameerikale ja Inglismaale järgnesid ka Saksamaal Teise maailmasõja lõpule püüded taastada ja arendada edasi varasemat tööd (Wulff 1997: 36).

Prantsuse traditsioon

Sarnaselt angloameerika ja Saksamaa traditsioonidele on Prantsuse religioonipsühholoogia välja kasvanud 19. sajandi peamistest intellektuaalsetest trendidest. Wulff toob esile, et religioonipsühholoogias (ja ka laiemalt psühholoogias) andsid prantslased panuse psühhopaatoloogia alal. Näiteks Pierre Janet (1859-1947) on enim tuntud oma erakordsete religioossete seisundite juhtumiuuringute poolest. Huvi erakordsete vaimsete seisundite vastu esineb ka Šveitsi psühholoogi Theodore Flournoy (1854-1920) töödes. Wulffi hinnangul ei olnud Prantsusmaal võrreldes Saksa ja Angloameerika traditsiooniga järjekindlat arengut. Samuti ei tegutsenud Prantsusmaal erialaajakirja. Siiski on avaldatud materjali väga palju, iseäranis kui kaasata arvestusse tööd, mille teemadeks on olnud näiteks üldisemalt usk või ka kahtlused (Wulff 1997: 37-38; 41-42; 47).

Madalmaade ning Skandinaavia traditsioon

Jacob A. Belzen väidab oma artiklites, et erinevalt Angloameerika, Saksamaa ja Prantsusmaa religioonipsühholoogiast on Madalmaades ja Skandinaaviamaades distsipliin arenenud hoopis teisiti (Belzen 2001; Belzen 2008). Belzen toob välja, et üldine muster oli järgnev – pärast huvi tõusu mõjus laastavalt Teine maailmasõda, 1960. aastatest alates tõusis uurimisala taas huviorbiiti ja oli selgelt tagasi pildil 1990. aastatel. Madalmaade puhul oli ala tärkamine mõnevõrra hilisem, aga seevastu ei kadunud ta huviorbiidilt nii täielikult (Belzen 2001, 46-47).

Nils G. Holm toob välja, et religioonipsühholoogia kujunemine Skandinaaviamaades leiab aset peamiselt võrdleva usundiloo arenemise osana. Rootsi uurijates toob Holm esile Nathan Söderblomi (1866-1931), kes sai oma hariduse võrdleva usundiloo alal (ning on selles valdkonnas ka eelkõige tuntud) Sorbonne'i Ülikoolis Pariisis ent huvitus ka religioonipsühholoogiast (Holm 1987: 12).

Religioonipsühholoogiale väga iseloomuliku läbiva murekohana toob Wulff välja, et distsipliin on algusest peale olnud vaidlustes oma uurimisala objekti, meetodite ja eesmärkide osas. Samuti toob ta välja, et algusaastate uurijate isiklikud vaated on jätnud

tugeva jälje, kalduti oma isiklike vaateid jõuliselt esile tooma, soovides nii ehk tuua enda jaoks soovitud muutusi religioossetesse suhtumistesse (Wulff 1998: 196-197).

Religioonipsühholoogia Eestis

Religiooniteaduste uurimisloos Eestis võib jagada 4 suurde perioodi. 1. periood: *Academia Gustaviana* ja *Kaiserliche Universität Dorpat*. 2. periood: Eesti Vabariigi Tartu Ülikool. 3. periood: eestlastest religiooniloolased eksilis ja Eestis 1944-1990. 4. periood: taasiseseisvusaeg (Kulmar 2000a: 103-104).

Sarnased perioodid võib esitada ka psühholoogia uurimisel Eestis. 1. periood: Rootsi aeg 1632-1701. 2. periood: Vene keisririigi koosseisus 1802-1918. 3. periood: Rahvusülikool 1918-1940. 4. perioodi: psühholoogia okupatsioonide ajal 1940-1991. 5. periood: pärast taasiseseisvumist 1991. Tartus rajas psühholoogialaboratooriumi Emil Kraepelin (1856-1926) vaid mõned aastat pärast seda, kui seda oli Leipzигis teinud tema õpetaja Wilhelm Wundt (Allik 2022: 18-22). Tartu linna ajaloolise nime (Dorpat) järgi on saanud nime Dorpati religioonipsühholoogia koolkond, millest oli põgusalt juttu juba ka töös eespool (vt lk 22).

Karl Girgensohni ja Dorpati religioonipsühholoogia koolkonna teket ning arengut on oma magistrیتöös uurinud Moonika King. King toob välja, et Karl Girgensohni (1875-1925) ja Dorpati religioonipsühholoogilise koolkonna kohta leidub eesti keeles vähe materjali. Oma ülevaatlikus teoses „Üldine usundipsühholoogia“ (1936) on Girgensohni uurimistulemustele kriitilise hinnangu andnud usundiloolane Eduard Tennmann (vt lk 35-36). Samuti väidab King, et peale Tennmanni on seda teemat puudutanud professor Tõnu Lehtsaar oma religioonipsühholoogia loengutes Tartu Ülikoolis ning inglise keeles David M. Wulff (King 2001a).

Girgensohnil arenes eriline huvi religioonipsühholoogia vastu ja otsides uut uurimismeetodit jõudis ta eksperimentaalse introspektsiooni juurde. Kuna tal puudus laboratoorse töö kogemus ning ettevalmistus, asus Girgensohn end Saksamaal Oswald Külpe (Würzburgi koolkonna rajaja) juures täiendama. Berliini ülikoolis sai Girgensohn 1910. aastal doktorikraadi, sel ajal viis ta juba ise läbi religioonipsühholoogia alaseid eksperimente ning meetod ja esialgsed uurimistulemused olid 1913. aastaks juba olemas.

Girgensohn kutsuti Greifswaldi ülikooli, kus ta alustas tööd 1919. aastal. Tema suurteos „Usulise kogemuse hingeline ülesehitus“ ilmus 1921. aastal (Girgensohn 1921). Greifswaldist liikus Girgensohn 1922. a edasi Leipzigisse. Ta suri 1925. aastal tüüfusesse (King 2001b).

Girgensohn võttis Würzburgi koolkonna ja selle rajaja Oswald Külpe eksperimentaalse introspektsiooni meetodi kasutusele, uurimaks religioosset kogemust. Katseisikutele esitati religioosseid tekste ning nad pidid kirjeldama võimalikult täpselt oma kogemuse sisu, eksperimendid protokolliti äärmiselt täpsuselt. Girgensohn jõudis järeldusele, et usulise kogemuse neli komponenti on intuiitiivne mõtlemine, minafunktsioon, kujutlused ja tahe. Nagu ka eespool välja toodud, kritiseeriti Girgensohni uurimistöö meetodi sobivust, tõstes esile, et laboratoorsetes tingimustes esile kutsutud kogemused ei ole samavõrd tõesed kui spontaansed kogemused (King 2001b, Wulff 1985).

Jüri Allik väidab, et perioodil 1918-1940 oli Eestis psühholoogia rahvusvaheline tase tagasihoidlik. Näitena toob Allik, et 1932. aastal välja antud „Psühholoogia registrisse“ kirjutas Eestit puudutava osa Konstantin Ramul⁵, kes tõi välja kaks uurijat, kes tema hinnangul olid rahvusvaheliselt piisavalt tuntud ja kaalukas – Ramul ise ning Karl Girgensohni tööd jätkanud religioonipsühholoog Werner Gruehn (1887-1961). Gruehn uuris väärtuskogemuse psüühilist iseloomu, milline on väärtuskogemuse struktuur võrreldes teiste kogemustega. Nendele küsimustele vastamiseks oli vajalik töötada konkreetsete inimeste konkreetsete kogemustega. Koostöö Girgensohniga oli andnud Gruehnile mõistmise, et uuringus on parem kasutada lühikesi kui pikki tekste. Kriitikana toob Allik välja, et Gruehni mõttekäigud tunduvad olevat meelevaldsed ja pigem inspireeritud varem peetud teoloogilistest vaidlustest kui tuginevad otsesel materjalil. Siiski on nii Girgensohni kui Gruehni verbaalsete protokollide analüüs Alliku sõnul murranguline. Need uurijad näitasid, et ka delikaatse asja, nagu usuline kogemus, uurimiseks saab koguda andmeid ja analüüsi teel selgitada välja tegelikud inimese poolt kasutatavad kategooriad (Allik 2022: 109-118).

⁵ Konstantin Ramul (1879-1975), Eesti psühholoogiale alusepanija ja selle järjepidevuse hoidja.

Eduard Tennmanni uurimistööd

Nagu eespool juba viidatud (vt lk 25), saab religiooniteaduste uurimisloos Eestis jaotada nelja perioodi. Teise perioodi, mis algas Eesti emakeelse Tartu Ülikooli avamisega 1. detsembril 1919, kuulub eestikeelse religiooniteaduse tekkimine ja selle esimesed saavutused. Oma tööd jätkasid baltisaksa päritolu Werner Gruehn (1887-1961), Alexander Bulmering (1886-1944), Otto Emil Seesemann (1866-1945) jt. Usuteaduskonna juurde loodi võrdleva usuteaduse õppetool, seda juhtis kuni surmani 1936. a. professor Eduard Tennmann. Võrreldes varasemaga oli tekkinud uus, eesti päritolu õpetlaste põlvkond. (Valk, Kulmar 2015: 166-198; Kulmar 2000a: 102-104).

Sellise õppetooli loomine ning teiste religioonide uurimine ja õpetamine oli ettevõtmine, mida saab ka toonasel rahvusvahelisel ülikoolimaastikul pidada üsna uuendusmeelseks. Nagu juba eelnevalt öeldud, vastutas uue distsipliini eest Eduard Tennmann. Pöder hindab, et teda peab pidama eestikeelse usuteaduse pioneeride ja 20. sajandi Eesti teoloogia suurkujude hulka, hoolimata kogu omaaegsest kui hilisemast kriitikast (Pöder 2010: 84).

Tennmanni loomepärand on äärmiselt laiaulatuslik. Ta on paljude teaduslike, pedagoogiliste ning päevapoliitiliste kirjutiste autor. Tarmo Kulmar jagab Tennmanni kirjatöid viide rühma. Esmalt magistritöö ja aastail 1924-1931 avaldatud kuueosaline algkoolide usuõpetuse õpik, millest ilmus mitu kordustrukki. Teises rühmas Usuteaduslikes Ajakirjas ilmunud teoloogilised artiklid (eksegeetika, kirikuloo ja võrdleva usuteaduse alalt). Kolmas rühm on seotud Tennmanni doktoriväitekirja ning selle temaatikaga. Neljandasse rühma kuuluvad Tennmanni teaduslikult kaalukaimad kirjutised – esimesed eestikeelsed algupärased usundiloo, usundipsühholoogia ja usundisotsioloogia õpikud. Viiendasse rühma saab koondada Tennmanni arvukad artiklid kirikupoliitilistel, riigifilosoofilistel, majandusteaduslikel jm teemadel. Tema päevapoliitilised kirjutised leidsid omas ajas mitmesugust vastukaja. Kulmar hindab, et ühiskonnas aktuaalsetel teemadel kirjutades võib esile tuua Tennmanni kompromissitust ja vähest tolerantsust, ent see on iseloomulik ajastu vaimule. Oma olulisimate töödeni jõudis Tennmann aga alles elu lõpuaastatel, 1935-1936 (Kulmar 2000b: 153-156). Sama tähelepaneku, et Tennmanni säravaimad kirjatööd olid ilmunud vahetult enne tema surma, tõstab esile ka Tennmanni õpilane Uku Masing (Masing 2008: 212). Järgnevalt

käsitlengi Tennmanni kirjatöid eelnevalt esitatud Tarmo Kulmari poolt välja pakutud jaotuse alusel.

Eduard Tennmann tunnistati 03. novembril 1922. a. cand. theol. astme vääriliseks. Kandidaaditöö (magistritöö) kannab pealkirja "Mooses ja prohvetid". Fakulteedi otsusel võimaldati Eduard Tennmannil kõik eksamid uuesti teha ja parandada cand. theol. astme omandamiseks (RA, EAA.2100.1.16250, lehed 28-31). „Mooses ja prohvetid“ ilmus trükis 1921. aastal, kaassõnas ütleb autor, et raamat on mõeldud usuõpetuse õpetajate töö kergendamiseks ja Vana Testamendi pinnalt tõuseb arusaamine Uuest Testamendist (Tennmann 1921: iii-iv).

Pille Valk toob välja, et Eduard Tennmann oli viljakaim usuõpetuse õpikute autor 1920. aastatel. Üksteise järel, perioodil 1924-1931, ilmusid tema kirjutatud esimese ja teise klassi lugemikud „Tõusvale usule“ (Tennmann 1924a, 1924b), kolmanda ja neljanda klassi „Loovale usule“ (Tennmann 1924c, 1925) ning viienda ja kuuenda klassi raamatud „Teadvale usule“ (Tennmann 1926, 1927). Võrreldes varasemate õpikutega olid need õpikud hoopis teistsugused, suure ja selge kirjaga ning ka illustratsioonide valik on uuendusmeelne, nimelt illustreerivad nelja esimest osa uue põlvkonna noore kunstniku Eduard Wiiralti gravüürid (Valk 1997: 93). Pikemalt on illustratsioonid uurimise alla võtnud Mai Levin ja Enn Jaanisoo ning nende poolt on koostatud raamat „Eduard Wiiralt: piibliillustratsioonid“ (Levin, Jaanisoo 2016).

Kriitikud heitsid ette, et esimesel õppeaastal toimub õppekava järgi usuõpetuse tunnis õppimine lugude (õpetaja jutluse) kuulamise teel, mitte lugemiku toel. Seega oleks see õpik otsekui ebavajalik. Samuti leiti, et lood on abstraktselt esitatud ning lastele seetõttu raskesti arusaadavad (Päewaleht, nr. 106, 19. aprill 1924). Tennmann ise põhjendab lugemiku vajadust sellega, et aine on raske ja õpik seepärast vajalik. Vastukaaluks nähakse siin ohtu, et lugemiku olemasolu annab õpetajale võimaluse lapsed lugema suunata, mitte ise jutustada (nagu õppekava ette näeb). Kriitilisi noote kõlab ka laulude valiku, piiblilugudega vabalt ringi käimise ning illustratsioonide osas (RA, ERA.1108.4.769).

Eelnevalt olen juba välja toonud, et Eduard Tennmann toimetas Usuteaduslist Ajakirja aastatel 1928-1932. Toimetajatööle eelnenud perioodil oli temalt väljaandes ilmunud 2 artiklit, sealt edasi aga kasvas artiklite arv jõudsalt. Selle tendentsi, millele pöörab

tähelepanu ka Riho Altnurme, et ajakirja ametis olev peatoimetaja oli usinaim kaastööline, olen samuti varasemalt välja toonud (Altnurme 2000: 10-11, 13, 16). Samuti on olen eespool juba esile tõstnud, kuid on oluline üle korrata, et Tennmann on oma artiklites rõhutanud, et usk ei ole vastuolus teadusega. Samuti on tema jaoks oluline puhta kristluse leidmine ja tundma õppimine. Selleks on aga tarvilik selgeks saada, mis on kristluses nõ. üleliigset ja selles ülesandes ongi abiks teiste uskude tundma õppimine.

Tennmann oli aktiivne ja julge mõtleja, kes oma arvamust tihti ka avaldas. Artiklites arutles ta kirikupoliitilistel, riigifilosoofilistel, majandusteaduslikel jm teemadel. Eduard Tennmanni valitud artikleid neil teemadel koondab Hando Runneli koostatud kogumik „Varjatud varandus“ (Tennmann 1999). Selline lai teemadering on tingitud tema Peterburis omandatud majandusalasest haridusest (nimelt õppis ta Peterburis kommertskoolis ja ka töötas sel erialal). Kindlasti oli ta tähelepanelik kõige toimuva suhtes, samuti oskas tänu suurele lugemusele ja rahvusvahelisele suhtlusele vaadata siin kohapeal toimuvat teisest perspektiivist.

Doktoriväitekiri ning personalism

Suurt mõju avaldasid Tennmannile Gustav Teichmülleri seisukohad. Gustav Teichmüller (1832-1888) oli saksakeelse Keiserliku Tartu Ülikooli nimekaim filosoof, kes juhtis Tartus aastast 1871 kuni oma surmani aastal 1888 filosoofia õppetooli. Vahetult enne rasket diagnoosi oli Teichmüller hakanud kujundama oma personalismiteooriat kuid tema viimane raamat jäigi lõpetamata. Teichmülleril olid tihedad sidemed teiste distsipliinidega, siiski pidasid mõned psühholoogid teda liiga konservatiivseks. Tuleb välja tuua, et vahe filosoofia ja psühholoogia vahel oli sel ajal pea olematu, psühholoogiat peeti teatud liiki filosoofiaks (Sutrop 2016: 38-39).

Teichmüller esitas materialisi ja idealismi kõrval kolmanda filosoofilise võimaluse, personalismi. Selle keskmes on persona, inimisiksus, kui side idee ning mateeria vahel. Inimesele on tüüpiliselt omased nähtused nagu usk, teadus, kunst ja kõlblus, seega on vaid talle omane ka kogu vaimuelu. Ainult inimesel on teadvus ja eneseteadvus, st hing kui minateadvuse kandja. Seega on inimhing isiksus, mis mateeria ja idee orgaaniliselt

tervikuks seob. Inimeseta poleks material ega ideel eksisteerimismõtet (Kulmar 2000b: 156)

Eduard Tennmann kujunes Gustav Teichmülleri õpetuse veendunud pooldajaks. Rein Ruutsoo toob kriitiliselt välja, et Tennmann ei saanud oma studiumi jooksul professionaalset koolitust filosoofi käe all vaid oli iseõppija ja tema seos personalistliku mõttetraditsiooniga Tartu ülikoolis jäi õpingute ajal üsna juhuslikuks. Samuti hindab Ruutsoo, et Tennmann jõudis oma tegevuse viimase kümnekonna aasta jooksul ulatusliku õppekoormuse kõrval üksnes sisse elada personalistliku filosoofia põhikontseptsioonidesse ja jättis kõrvale kõik Teichmülleri kui filosoofi nõrgad küljed (Ruutsoo 1987: 165-166).

Teichmüllerile ja personalismile pühendas Tennmann oma doktoritöö. Tartu Ülikooli usuteaduskonna 7.05.1931 Eduard Tennmanni doktori-promotsiooni koosoleku protokoll on küllaltki napp, sinna on märgitud, et „peale ametlike oponentide esinemist ei võetud koosolijate poolt sõna“ (RA, EAA.2100.5.5). Vestekirjanik ja karikaturist Romulus Tiitus on märksa värvikam, tema kirjeldab, et „... siis kui ta (Tennmann) kaitses oma doktoriväitekirja Teichmülleri tarkusest. Ülikooli aula oli raginal kõige puhtamat abstraktsust täis ja oli tunne, et kaotasid oma maise kere ja üle jäid ainult tiivad, mis tõstsid su otse vastu aula lage“ (Tiitus 1935: 48). Laiema lugejaskonnani jõudsid doktoritöös esitatud seisukohad raamatus „Hinge surematus“ (Tennmann 1935). Selleks ajaks kui Tennmann oma töid kirjutas ja avaldas, peeti Teichmülleri vaateid juba vanamoodsaks ja Tennmanni surma järel katkes personalistliku filosoofiaga tegelemine Tartu Ülikoolis (Ruutsoo 2000: 31). Võib öelda, et Tennmanni huvitas eelkõige Teichmülleri süsteemi kasutamine oma maailmavaateliste tõekspidamiste kinnitamiseks. Oma uurimistöös ei läinud ta kaugemale Teichmülleri vaadete rekonstrueerimisest (Sutrop 2016: 44-45). Teichmülleri tõekspidamistest erinevaid või neid kritiseerivaid originaalseid uudismõtteid Ruutsoo Tennmanni töödest ei leia (Ruutsoo 1987: 167). Personalistliku filosoofia vaimustuses jäi Tennmann aga võrdlemisi üksi, tema kolleegide ja õpilaste seas ei olnud personalismi pooldajaid või tema töö jätkajaid (Sutrop 2016: 44-45). Teichmüllerlikule personalismile toetudes peaks Tennmanni arvates ka kristlust puhastama ja korrastama. Selline vaade, et filosoofia võiks otsustada, mida on kristluses väärtuslikku oli konservatiivsetele teoloogidele vastuvõetamatu (Ruutsoo 2000: 32). Ka Uku Masing toob välja, et selle raamatu mõtete ja lausete ilutulestik koosneb peamiselt

maksvate väidete eitamisest. Tennmann põhjendab end veenvalt ja Masing hindab, et see süsteem ei olevat mõistusevastasem kui mõned teised. Siiski seab ta kahtluse alla, et Tennmanni poolt esitatud lähenemisviis, personalism, ei lahenda kõiki ette võetud küsimusi. Väga elutervelt arvab Masing, et raamatu „Hinge surematus“ väärtus on selles, et tekitab inimestes küsimusi ja arvamusi, ka selliseid, et raamat pahameelest käest visatakse, aga ka see võib viia järgmiste mõteteni (Masing 2008: 204, 207).

Esimesed eestikeelsed algupärased õpikud

Suurt tähtsust omab, et Tennmanni sulest ilmusid mitmed algupärased eestikeelsed teosed. Eduard Tennmanni raamat „Maailma usundid: peajooni võrdlevast usunditeadusest“ ilmus Eesti Kirjanduse Seltsi populaarteadusliku sarjas Elav teadus aastal 1935. Raamat on jaotatud 13 peatükiks. I Usundi algus, ürgusk; II Nõidus ja „ebausk“; III India; IV Hiina ja jaapani usundid; V Babüloonia-Assüüria; VI Egiptus; VII Iraani usund; VIII Kreeka usund; IX Rooma usund; X Germaani usund; XI Juuda usk, XII Islam; XIII Kristlus (Tennmann: 1935). Nagu näha, esitab ta ülevaate usunditest alates ürgusust, annab neist igäühest ülevaate ja ka omapoolse hinnangu. Tasub märgata, et Tennmanni huviorbiiti jäid ka religiooni arhailised vormid, Usuteaduslises Ajakirjas leidis avaldamist tema artikkel, kus ta analüüsib preanimismi avaldumist rahvuseeposes „Kalevipoeg“ (Tennmann 1928: 40-48). Ka raamatu „Maailma usundid“ ürgusundit puudutavas peatükis kirjeldab ta „Kalevipojas“ leiduvaid pörguselle, keda võib näha kui elevaid surnuid (Tennmann 1935: 12-13).

Raamatu näol oli tegu esimese eestikeelse ülevaateosega kõigist olulisematest religioonidest ja sellise raamatu avaldamine kujutas endast väga olulist sammu. Teiste, mittekristlike religioonide uurimine oli tema poolt esitatud kui ülimalt tähtis tegevus kristluse heaks. See ei tähenda enda usundi maha jätmist või ohtu seadmist. Hoopis vastupidi. Nimelt on võimalik kristluses selgust saada vaid sel viisil, et sellest eraldada teistele religioonidele iseloomulikud jooned ja elemendid. See oli tee, kuidas teha nähtavaks tõeline ja puhas kristlus. Teisi religioone tuleb püüda mõista ning neist õppida, seda küll peamiselt selleks, et oleks võimalik eristada need jooned ja elemendid, mis puhta kristluse juurde ei kuulu (Pöder 2010: 85).

Samamoodi hindab Masing Tennmanni panust, öeldes, et kristlusest on palju kirjutatud kuid selles raamatus esmakordselt eestlaste seisukohalt. Kriitikaga on Masing mõõdukas, selgitab mõningaid kohti, kus tema meelest ekslikult kirjas. Kiita olevat aga rohkem kui laita, raamat võiks olla huvipakkuv ka akadeemilisest ringkonnast väljapoole jäävale lugejale. Usklikel ja kirikuringkondadel ei tasu arvata, et kirjutades kristlusest kui ühest usundist teiste usundite seas, kuidagi kristlust vähendatakse. Eks tegu ongi ühe usundiga teiste seast ja teiste usundite tundmine saab ainult silmapiiri laiendada (Masing 2008: 199, 201).

Pärast Tennmanni surma ilmus tema religioonisotsioloogia alane raamat „Usk ja majandus“ (Tennmann 1938). Majanduse ning religiooni suhte analüüs on esitatud ajajoonel, Vana-Egiptusest kuni 20. sajandi alguseni. Tarmo Kulmar toob välja, et Tennmann käsitleb isikupäraselt silmapaistvamaid majandusteooriaid (nt Calvin, Marx, Weber), tema käsitluses võib esineda faktivigu aga raamatu olulisusena näeb Kulmar mõtteviisi kujundamist (Kulmar 2000b: 156).

Pikemalt peatun siinkohal religioonipsühholoogia alastel algupärastel teostel. Sel ajajärgul ilmus Eestis eestikeelset psühholoogiaalast kirjandust napilt, liiatigi veel originaalset eestikeelset erialakirjandust. Kirjastustegevust küll toetati juba iseseisvumise esimestest aastatest aga siingi tuli teha valikuid. Haridusministeeriumi kunsti- ja muinsusosakonna kirjandustoimkonnas korraldatud nõupidamistel otsustati esitada palve tuntud teadlastele koostada nimekirjad teostest, mida vajalik esmajärjekorras tõlkida. Eeskätt peeti silmas tekste, mis oleksid õppekirjanduseks tudengitele ja kooliõpetajatele aga ka laiemale lugejaskonnale (Lott, Möldre 2007: 977). Nimetatud kirjandustoimkonna koosoleku protokollis nr. 5, 11. detsembrist 1919.a. on kirja pandud koosoleku soovitusel mh on soovitatud pöörduda teoste nimekirja koostamise palvega Tennmanni poole (ERA.1108.5.12, leht 169). Tennmannilt ilmus ühe aastanumbri sees kaks raamatut religioonipsühholoogiast, „Üldine usundipsühholoogia“ (1936) ning „Ekstaas ja müstika“ (1936). Lähemalt tulebki neist raamatutest juttu järgnevatel alajaotustel.

„Üldine usundipsühholoogia“

Raamat ilmus 1936. aastal, see on jaotatud kaheks: ajalooline-kriitiline osa ja süstemaatiline osa; lisaks sissejuhatus, kirjandussoovitused, ainete (mõistete) ning isikunimedede indeks, kokku 224 lehekülge.

Sissejuhatuses tõdeb Tennmann, et usundipsühholoogia on väga noor teadus. Varasemad hingeelulised vaatlused usuelus olevat juhusliku laadiga, ilma tähelepanu pööramata neile kui usulise hingeelu vaatlustele. Psühholoogia, mille osa on usundipsühholoogia, oli ligi 2000 aastat metafüüsilise iseloomuga. Alles loodusteaduse tõus süvendas hingeteaduse uurimist, kuid vajutas talle ühtlasi oma pitseri (materialistliku ja poolmaterialistliku). Tennmann toob välja, et esimesed usundipsühholoogid polnud sugugi usuteadlased, vaid kultuuriloolased, folkloristid, etnoloogid, antropoloogid, arstiteadlased või mõtteteadlased (Tennmann 1936a: 9-11). Vastus küsimusele, kuidas ja millistel sügavamatel põhjustel tekkis usundipsühholoogia, on Tennmanni sõnul: „usundipsühholoogia on kauakestnud alateadvusliku usulise kriisi saadus, usu edasikandja, valudega sünnitatud laps“ (Tennmann 1936a: 11).

Dogmaatika väidab Tennmann olevat on liiga kuiva, formaalse ja eluvõõra, sageli teadusevastase ja kirikupoliitilisena, jätkates, et mida dogmaatika püüab õpetada „objektiivsest“ ja jumalikust küljest, seda näitab ja seletab usundipsühholoogia inimlikust küljest ja siiski nentides, et oleks ühekülgne ja puudulik süüdistada ainult dogmaatikat ja kirikupoliitikat. Kõige puhtamal kujul olevat kolm maailmavaatlist süsteemi: materialism, idealism ja personalism. Materialism seletab hinge- ja vaimuelu mateeria funktsioonina. Idealism lahutab ideed asjadest ja moodustab neist ideede maailma, idee osutub kõige tähtsamaks. Personalism tunnustab individuaalse olendi olemasolu reaalseks substantsi mõttes, kuid mitte materiaalselt ega ideaalselt vaid omaette. Isiklik olend (hing, aatom, monaad) on kõige oleluse alus (Tennmann 1936a: 12-14).

Ajaloolis-kriitilist osa alustab Tennmann alapeatükiga, kus markeerib senistest suundadest ja meetoditest usundipsühholoogias. Ta toob välja seitse suunda ja lisaks ühe erinähtuse: teoloogiline usundipsühholoogia, sotsioloogiline usundipsühholoogia, diferentsiaal- ja individuaalpsühholoogia, geneetiline usundipsühholoogia,

psühhoanalüütiline usundipsühholoogia, eksperimentaalne usundipsühholoogia, usundiline psühhopatoogia ja erinähtustena parapsühholoogia ning okultism (Tennmann 1936a: 20-23). Järgnevad alapeatükid vastavate suundade lähemalt tutvustamiseks.

Teoloogilise usundipsühholoogia tüüpilise esindajana nimetab Tennmann Fr. D. Scheleiermacherit, lisaks peatub ta Fr. H. R. Franki, G. Wobbermini, A. Ritschli ja J. Kaftani ideedel. Analüüsides, mille ümber keerleb teoloogilise psühholoogia peaküsimus, tõstab Tennmann esile, et põhirõhk on seatud ilmutuse tunnetamisele. Küsimuse tegevast keeruliseks see, et eeldatakse dualismi, järsku vahet kahe maailma vahel, millest ühte võib ainult ilmutuse teel tunnetada (Tennmann 1936a: 24-49).

Sotsioloogilise usundipsühholoogia esindajana toob Tennmann välja Wilhelm Wundti. Wundt leiab, et üksikisik on sõltuv ühiskondlikust ümbrusest ja vastandub individuaalpsühholoogia eelistusele usundi tekkimises ja arenemises. Salgamata individuaalpsühholoogia tähtsust on Wundti väide, et usund on algusest peale rahvastepsühholoogiline probleem. Wundti kriitikana märgib Tennmann, et ta eeldab dualistlikku maailmavaadet ja kaldub idealismi (Tennmann 1936a: 54-55). Samuti peatub Tennmann Max Weberi usundisotsioloogilistel töödel, tuues välja, et tema uurimused näitavad, et majandus pole sugugi sõltumatu vaimuelust. Weber jätab teadlikult usundilise siseelu kõrvale ja piirdub kõige laiemas mõttes usundilise tegevusega. Mainimist leiavad ka psühhoanalüütikud (S. Freud, A. Kolnai, Th. Reik, O. Pfister), kes andvat valdkonnale juurde psühholoogilist ilmet. Usundisotsioloogia puhul tõstab Tennmann esile usundi praktilistele tulemustele tähelepanu juhtimist, kuid selles harus peitub palju sellist, mis ei kanna psühholoogilist ilmet (Tennmann 1936a: 49-58).

Diferentsiaalse usundipsühholoogia puhul alustab Tennmann Clarki koolkonna iseloomustamisest. Uurimused selles valdkonnas piirduvad usundiliste nähtuste vaatlusega (hoidudes otsustustest üleiniimlike tegurite kohta), püüdes leida peakujundeid, tulemusi ja seadusi. Sellisesse lähenemisse suhtub Tennmann tunnustavalt (Tennmann 1936a: 58-62).

Tennmann jätkab, et Ameerika usundipsühholoogia oleks võinud William Jamesi raamatuta „Usundilise kogemuse mitmekesisused“ Euroopale tundmatuks jääda. Seda raamatut iseloomustab kerge ja arusaadav stiil, raamatu materjal on rikkalik ja huvitavalt

valitud. Tennmann hindab Jamesi ettevõtetud ülesannet – juhtida tähelepanu usulise elu mitmekesisusele – hiilgavalt õnnestunuks, möönab lahkuminekuid eeldustes kuid nendib, et ühe autori ühelt raamatult ei saagi oodata kõikehõlmavust (Tennmann 1936a: 62-70).

E. D. Starbuck, W. Jamesi õpilane ja kaastöölise uuris usulist pöördumist, lähenedes objektiivselt, teadusliku empiirilise meetodiga (ankeetmeetod). Starbucki uurimistöö eesmärgiks oli teha kindlaks usulise elu seadused (eeskujuks loodusteadused, iseäranis keemia). Starbucki füsioloogiline selgitus pöördumisele, et psüühiline ärkamine on tingitud peaaegu koore erguharude uute otse juurde kasvamisest või olemasolevate otste aktiveerumisest, peab Tennmann materialistlikuks, üllatavaks ja võõraks (Tennmann 1936a: 70-80).

Geneetiline usundipsühholoogia otsib vastust usundi tekkimise probleemile. Välja on toodud kaks lähenemisnurka, esimene üldise ajaloo ulatuses, teine individuaalselt praegusel ajal. Tennmann toob välja, et mitmeid teooriaid on püstitatud ürgusundi kohta (pikemalt peatub Tennmann sel teemal oma raamatus „Maailma usundid“) (Tennmann 1936a: 80-82).

Psühhoanalüütilise usundipsühholoogia peatükki alustab Tennmann J. Breueri S. Freudi tööde tutvustamisega. Rääkides psühhoanalüüsi rakendamisest usundipsühholoogias, tõstab Tennmann esile O. Pfisteri, kes esimesena meetodit sel viisil kasutas. Vastukaaluks osade psühhoanalüütikute väitele, et usk olevat haiglane nähtus, tervitab Tennmann seda, et Pfisteri ja tema mõttekaaslastel on olnud julgust süveneda ja tasakaalustada vaadet usule. Samuti leiab Tennmann, et psühhoanalüüsi teene on olnud näidata individuaalse erapihtimise tähtsust (Tennmann 1936a: 82-102).

Eksperimentaalse usundipsühholoogia osa keskmes on endine Tartu süstemaatilise usuteaduse professor Karl Girgensohn, kelle uurimistöö jaoks tehtud katsedki toimusid Tartus. Nagu tunnistab ka Tennmann ise, peatub ta sellel suunal põhjalikult, pöörates Girgensohni tegemistele „nii palju piinlikku tähelepanu“. Katsed seisnesid usuliste elamuste esilekutsumises ja nende tulemuste tõlgendamisel pöörab Girgensohni Tennmanni sõnul suurt tähelepanu tundeelu analüüsile. Girgensohni poolt kasutatavat mõistet minafunktsioon Tennmann kritiseerib, see olevat ebaselge ja liiga üldine nimetus. Girgensohni õpilase ja järglase W. Gruehni põhivaated sarnanevad õpetaja omadega kuid

ka tema poolt kasutatavaid (uusi) mõisteid peab Tennmann ebatäpseteks (Tennmann 1936a: 102-122).

Usundilisest psühhopatoloogiast kirjutades nendib Tennmann, et haiguste ja nende ravimisega on usk tihedalt seotud (näitena on toodud nõiad ja preestrid, kes usu primitiivseil astmeid olid ka arstid, lisaks tervendamine evangeeliumeis). Haiglased nähtused, mille puhul ebanormaalsus poeb usu hõlma alla väärivad Tennmanni hinnangul pikema käsitlese alla võtmist. Tennmann ütleb, et haigestumisi tuleks vaadata lisaks individuaalsetena ka ühiskondlikult ning ihuliste epideemiade kõrval leiduvad vaimsed epideemiad, millega tegeleb massipsühholoogia. Lühida iseloomustuse lõpetab Tennmann, nentides, et ka see ala võiks leida üksikasjalisema käsitlese, hindamaks usundilist elu ja olukorda vaimu ja usulise tervendamise seisukohalt (Tennmann 1936a: 122-124).

Ajaloolis-kriitilise osa lõpetab Tennmann alapeatükiga tundmusetooriad. Kriitiliselt märgib ta, et nii harilikus kõnes kui kirjas ning ka teaduslikus keeles koguneb kõik ebamäärane ja segane tundmuse nime alla ja tekib olukord, et tundmuse mõiste nagu ei olekski mõiste. Tennmanni seisukoht on, et tunde või tundmuse olemust näeme tema mõnu või noru iseloomus. Kuna tundeelul ei olevat sõnu ega mõisteid puudub tal iga teine avaldusvõimalus ja tunde kvaliteeti võib mõista, võttes teda äärmises puhtuses, segamata. Tennmann jätkab ülevaatega tundeelu olemuse, eelduste ja aluste kohta, peatudes mitmete teadlaste ideedel, pikemalt Wundti ja Girgensohni väidetel. Tennmann lõpetab tulevikku vaatavalt ja avaldab lootust, et Ameerikas Wittenbergi College'is korraldama hakatud psühholoogide sümposiumid toovad tulevikus teemasse selgust (Tennmann 1936a: 124-142).

Raamatu teine, süstemaatiline osa, algab usundipsühholoogia ülesande (sihi) esitamisega. Ühtlast sihti polevat aga käsitlustes senini saavutatud. Tennmann selgitab seda seeläbi, et kuna ka usundi mõiste suhtes puudub ühtlus, siis paljud autorid tegevat usundipsühholoogia kaudu kindlaks hoopis usundi olemust, mitte usundipsühholoogia ülesannet. Püütud on seletada usundi tekkimist üldse, uuritud on usundi arenemist, samuti on lähenetud suurte isikute individuaalse usuelu kaudu. Küsimuste hulk kasvab kaunis suureks aga usundipsühholoogia vaatleb hingeelu puhtnimlikust küljest ning eesõigus on subjektiivsel usuelul. Rõhk langeb isikule, sest usk, nagu hing, on isiklik nähtus.

Tennmann toob välja, et usupsühholoogia ülesanne ei ole usulise tõe leidmine, küll aga usundilise elu kirjeldamine ja liigitamine. Et neid ülesandeid täita, on tarvis selgust usundi, hinge ja eelduste kohta, mis seda selgust takistavad või soodustavad (Tennmann 1936a: 142-150).

Meetodite hinnangul leiab Tennmann paratamatuna, et ei saa piirduda ühekülgse deduktiivse meetodiga. Edasi toob ta näited Jamesi ja Starbucki meetoditest, eneseanalüüsi keerukustest ning lõpetab peatüki Girgensohni ja eksperimendi kui meetodi kirjeldamisega (Tennmann 1936a: 150-156).

Edasi liigub Tennmann hinge juurde. Järgnevad peatükid hinge mõistetest (peatükk 3, lehekülgedel 157-159), hinge mõiste tarvilikkusest (peatükk 4, lehekülgedel 159-165), hinge funktsioonide jaotusest (peatükk 5, lehekülgedel 166-178) ning nende funktsioonide astmetest (alapeatükk 6, lehekülgedel 178-185). Tennmann leiab hinge mõiste olevat segase, ning selgusele ei aita kaasa mõju avaldav dualism ihu ja hinge vahel. Rääkides hinge mõiste tarvilikkusest toob Tennmann omakorda välja, et kõige selle juures on üllatav, et on olemas hingeteadus kui selline kui samal ajal on segane kandva aluse, hinge mõiste, sisu. Tennmanni seisukoht on, et inimene on hingeline olend, iseseisev substant. Hing on aga päris inimene ise, hing on jagamatu, asendamatu, kadumatu, tekkimatu substant. Oma seisukohta nimetab ta personaalseks-monadoloogiliseks, see tunnustab hinge iseseisvat substanti, kui oma funktsioonide ja teadvuse singulaarset omanikku kogu tema struktuuriga (Tennmann 1936a: 157-165). Selline personaal-monadoloogiline vaade meenutab kahtlemata Teichmülleri personalismi ideed.

Hinge funktsioonide jaotuse esitab Tennmann järgeva: tunnetamine, tahtefunktsioon, liikumisfunktsioon. Edasi toob Tennmann välja, et igal hinge funktsioonil on kolm astet, mis on üksteisega ühenduses (Tennmann 1936a: 178-185).

Süsteematilist osa jätkab Tennmann peatükiga teadvusest ning toob välja, et teadvust ei tule vaadelda kui iseseisvat reaalsust omaette, see on ühenduses funktsioonide ja nende omanikuga. Isiku suhtlus välise maailma ja teiste olenditega on teadvuse ärataja. Edasi liigub Tennmann tunnetuse juurde ning tutvustab tunnetuse allikaid (liikumisfunktsiooni teadvus, tunde-tahtefunktsiooni teadvus, iseteadvus, jumalateadvus). Lahendusena küsimusele, kuidas neid allikaid kasutada, et tulemuseks oleks tõeline tunnetus, toetub

Tennmann hinge struktuuri aprioorsele korrale (hinge struktuuris esinevale teatud korrale) (Tennmann 1936a: 192-198).

Usundi mõistel peatuvat peatükki alustab Tennmann arvamusega, et selle defineerimine pole usundipsühholoogia vaid usundifilosoofia ülesanne. Tennmann esitab ka oma definitsiooni, mille leiab olevat ei ühekülgsest empiirilise ega deduktiivse, vaid orgaanilise (Tennmann 1936a: 198-211). Definitsioon on järgnev: „Usund on isiklik suhtumine jumalasse või teda asendavasse kujutlusse, nõnda kui see suhtumine väljendub kõigis hinge funktsioones, tunnetamises– dogmaatikana, tunde-tahtefunktsioonis– eetikana, liikumisfunktsioonis– kultusena“ (Tennmann 1936a: 210).

Raamatu lõpetab Tennmann peatükiga usundite liigitusest, ta leiab neid olevat kolm: esimene on projektiivne usund (naiivne välisjumala kujutus), teine panteism (ühte sulavad sisejumal ja tema tunnistaja) ning kolmas võimalus esinevat vaid puhtas kristluses (kus iga inimese suhtumine Jumalasse on segamatu ja lahutamatu) (Tennmann 1936a: 211-214). Taaskord kohtame siin mõtet puhtast kristlusest, mis on Tennmannile väga iseloomulik.

Seda, et Tennmanni „Üldine usundipsühholoogia“ on esimene eesti keeles ilmunud usundipsühholoogia õpik on fakt, mida toovad välja mitmed autorid (näiteks Lehtsaar 2013:8; Kulmar 2000b: 155). Kulmar on seisukohal, et Tennmanni usundiloolised ja usundipsühholoogia-alased (ning ka usundisotsioloogilised) teosed on ajahambale vastu pidanud, seda vaatamata sellele, et vastavad teadusharud on aja jooksul tugevasti edasi arenenud (Kulmar 2000b: 156). Nõustun, et tegu on olulise raamatuga nii omas ajas kui tänapäeval. Usutavasti Tennmanni tegevus õppejõuna andis mõningal määral ka tõe sellise kirjatöö ettevõtmiseks. Oli ju sel ajal vähe eestikeelset erialakirjandust, iseäranis altpärast eestikeelset erialakirjandust.

Raamatu lõpus on toodud lugemissoovitused, lisatud on ainete (mõistete) ja isikunimede indeks. See näitab, et teos on kirjutatud akadeemilise suunitlusega, kasutamiseks ka õppetöös. Tennmanni iseäralist sädelevat, vaimukat ja kiirete mõttevahetustega esinemis- ja kõnelemislaadi on tema kaasaegsete poolt korduvalt välja toodud. Sellist kiiret mõtete vahetust võib tähele panna ka tema kirjalikes tekstides. Küllaltki iseloomulik tema stiilile on küsi- ja hüüdlauseste pikkimine teksti sisulise osa vahele. See kahtlemata elavdab teksti

ja ehk ongi lisatud selleks, et lugejas küsimusi ja mõtteid tekitada. Tennmanni poolt sellisel kujul üles tähendatuna mõjuvad need kohati siiski suunavalt-arvustavalt.

Nagu raamatu „Üldine usundipsühholoogia“ ülevaates välja toodud, koosneb see kolmest osast, kaks suuremat osa on ajaloolis-kriitiline osa ja süstemaatiline osa, neile eelneb sissejuhatus. Juba sissejuhatuses esitab Tennmann teichmüllerliku kolmikjaotuse: materialism, idealism ja personalism. Isikliku olendi olemasolu on eeldus, mis teeb Tennmanni sõnul muuhulgas võimalikuks nii teaduse kui usu.

Ajaloolis-kriitiline osa on asjakohaselt kirjutatud ja annab hea ülevaate usundipsühholoogia suundadest. Igas alapeatükis on Tennmann ära märkinud ka enda seisukoha antud uurimissuuna osas. Kahtlemata peabki teos olema oma autori nägu ja antud raamatu puhul on Tennmann nii-öelda igal leheküljel kohal. Eraldi tooksin esile eksperimentaalset usundipsühholoogiat puudutava alapeatüki. Karl Girgensohn oli Eestiga tihendalt seotud ning viis oma katseid läbi Tartus, tema teadustöö pälvis aga laialdast rahvusvahelist tähelepanu. Seepärast pöörabki Tennmann Girgensohni tegemistele kõrgendatud tähelepanu. Äärmiselt ebaõnnestunuks peab Tennmann Girgensohni minafunktsiooni mõistet. Ka Girgensohni õpilase ja järglase W. Gruehni poolt kasutatavaid mõisteid peab Tennmann ebatäpseteks. Kriitiliselt suhtub Tennmann ka Gruehni uurimistöö puhul eksperimenti kui meetodisse, see ei vastavat loodusteaduslikule eeskujule sest see on tema hinnangul siin metafüüsika eitamise tulemus.

Süstemaatilises osas tegeleb Tennmann hinge mõiste ja funktsioonidega (samuti funktsioonide astmetega), teadvuse ja tunnetusega.

„Ekstaas ja müstika“

Ka see raamat ilmus 1936. aastal⁶ ja koosneb 22 peatükist, lisatud on võõrsõnade seletused, kokku 308 lehekülge.

⁶ Kordustrükk 1995, Tallinn: Kuldsulg.

Saatesõna alustab Tennmann tõdemusega, et usulist kirjandust jagub, aga see liigub vanus roopais ja ehk oleks aeg hakata avaldama usuteaduslikku kirjandust. Samuti selgitab ta kohe raamatu saates, et ei ole müstika vastane, aga ei samasta seda kristluse ega usundiga (Tennmann 1936b: 5).

Esimene peatükk toob lugejani ekstaasi esialgse iseloomustuse. Tennmann jätkab tuues näiteid ekstaasi kohta Piiblist ning eestlaste rahvapärимusest. Ekstaasis võivad avalduda nii positiivsed kui negatiivsed tunded (nii lõbu kui norg), aga need tunded on sügavalt isiklikud (Tennmann 1936b: 7-17).

Teises peatükis liigub autor primitiivse ekstaasi juurde. Näidete najal (jakuudid, indiaanlased, Aafrika gangad) näitab autor kuidas šamaan/ganga saavutab ekstaasi (ja miks). Kolmas peatükk selgitab väljendit kurjast vaimist vaevatud. Nimelt võivad ekstaatilist olukorda esineda kahel moel: selles olekus lahkub hing kehast või tuleb kehasse mingi muu hing asemele (see võib aga olla kas siis hea või halb/kuri). Samuti on lisatud mitmeid lugusid ja näiteid termini ilmestamiseks (Tennmann 1936b: 19-63).

Neljandas peatükis esitatakse müstika esialgne iseloomustus, müstikaga seotakse mitmeid mõisteid, mis müstikat tingivad või on sellest tingitud nt intuitsioon ja irratsionaalsus. Huvitava paralleelina toob autor välja, et müstika analüüs on sarnane kunstikriitikaga. Mõlemad peavad loogiliselt põhjendades kirjeldama midagi sõnades väljendamatut (müstikat, kunsti) (Tennmann 1936b: 64-82)

Järgnevad peatükid (peatükid 5 kuni 16) peatuvad ajaloolises järjekorras suuremate müstika esindajate juures. Nii jõuavad lugejani India, Hommikumaa, Kreeka, Juuda, ürgkristluse, apostel Pauluse, evangelist Johannese, idakiriku ja läänekiriku müstika, protestantlik müstika ning ka uuemad müstikalised tendentsid (okultism, spiritism, teosoofia, antroposoofia, maagia) (Tennmann 1936b: 83-239).

Müstikute tõelisi motiive puudutavat peatükki alustab autor öeldes, et ka ausaimad inimesed ei saa olla läbini avalikud ja otsekoheest, sest nad ei tunne iseend ja oma tegelikke motiive. Seda viimast olevat näidanud psühhoanalüütiline uurimistöo. Müstikute põhimotiividest rääkiva teosena toob Tennmann esile James Leuba (Leuba 1925). Müstikute puhul tuleb esile tegevuse motiivide energia ja visadus ning meetodid. Eraldi peatükk on pühendatud müstika ning suguelu seostele. Näitena tuuakse Jumala ja

tema rahva vahelise suhte kohta leiduvat abielumotiivi kirjeldust, Kristuse/ Jumala pruudiks olemist. Psühhoanalüütiline koolkond on läinud suisa nii kaugele, et selgitab usuelu päritolu seksuaalsena. Samuti olevat suguelu kogu vaimuelu ja hülge vaimuhaiguste võti. Peatüki lõpetuseks toob Tennmann esile, et selline panseksualistlik seisukoht on liialdus ja sellest on ka psühhoanalüütikud ise aru saanud. Autor jätkab peatükiga haiglastest nähtustest müstikas. Samaaegselt müstikaga ilmneb ka suur hulk ebaharilikke nähtusi. Hüsteeria, kunstuni (transs), neurasteenia, langetõbi, sundtoimingud, valgusenähtused ning raskuse kaotus on need näited, mis autor toob (Tennmann 1936b: 240-264)

Üle-eelviimases peatükis võimumüstikast esitab Tennmann Ernest Seillière raamatus „Müstitsism ja valitsemine“ (Seillière 1913) esile toodud seitse punkti, mis esitlevad võimuelementi müstikas. Tennmann toob esile, et Seillière annab müstikale väga suure tähtsuse ja väidab, et see on mõjutanud avalikku elu mitmete põlvete jooksul osaliste endi teadmata. Raamatu lõpetab Tennmann peatükkidega müstikamõistete ülevaatest ja müstika olemusest (Tennmann 1936b: 265-301).

„Ekstaas ja müstika“ näib olevat suunatud laiemale lugejaskonnale kui usuteaduskonna tudengitele. Juba laad on kergem, samuti puuduvad registrid ja kirjanduse nimistu. Ülesehituselt meenutab raamat Tennmanni teost „Maailma usundid“. Kronoloogiliselt tutvustatakse müstikaid, jõudes nii lõpuks autori kaasaega. Suur roll on vastavat müstikat illustreerivate näidete esitamisel. Samuti leiab siin positiivses võtmes ära märkimist psühhoanalüüs. Tennmann esitab sellele ka kriitikat (panseksualism), aga üldine toon on tunnustav.

Jüri Saar toob oma diplomitöös Tennmanni psühholoogia-alaste töedena lisaks raamatutele „Ekstaas ja Müstika“ (1936) ja „Üldine usundipsühholoogia“ (1936) esile ka 1930. aastal ilmunud artikli „Psühhoanalüüs“ (Saar 1980: 40). Tennmann väidab siin, et psühhoanalüüs on olnud vastuoluline uurimisala. Enim olevat seda süüdistatud panseksualismis, sugutung otsekui juhiks ja domineeriks vaimuelu. Seda enneaegset järeldust ruttas Tennmann aga parandama, sest suguelu on teema, millest seni ei ole avalikult räägitud. Psühhoanalüüsi suureks saavutuseks peab ta alateadvusega tegelemist, arsti ja haige vahel tekib sügav usaldus ja ka kõige salajasemad probleemid tuuakse päevavalgele (Tennmann 1930). Tennmanni huvi psühhoanalüüsi on selge juba

varasemast, näitas ta üles huvi Viinis psühhoanalüüsiga lähemalt tutvuda. Samuti oli psühhoanalüüsile pühendatud usupühhologia praktikumide protokollide järgi nii 1932. aastal kui 1935. aastal mitmeid praktikume (TÜR KK. F 55, nim.3, s.68). Praktikumides üles tähendatud Tennmanni mõtted (selgitused, vastused tudengite küsimustele) kordavad tema eelneva artikli seisukohti. Inimestel on vaja usaldusisikut, seda rolli täidavad Tennmanni hinnangul suisa sopakirjandus ja halb kino. Viimased teevad teatud moraali alused tühisteks ja naeruväärseteks, vabastades nii mõnedki, kes oma eksimuste pärast end halvasti tunnevad (TÜR KK. F 55, nim.3, s.68: 40, 40p). Korduvalt toob Tennmann välja, et psühhoanalüüsi nõrgaks küljeks on metafüüsika. Meetod, süsteem ja ainestiku ülesehitus on aga tugevad (TÜR KK. F 55, nim.3, s.68: 42p, 54p).

Kokkuvõte

On ütlus, et kes teeb, see jõuab. Kindlasti kehtis see ütlus Eduard Tennmanni kohta. Temalt ilmus Usuteaduslises Ajakirjas teoloogia alaseid artikleid, rohkeid kirikupoliitilisi, majandusteaduslikke jm. artikleid toleaegetes päevalehtedes, välja tuleb tuua doktoriväitekiri ja selle temaatikal (Teichmülleri religioonifilosoofia) kirjutatu ning kaalukaimana Tennmanni kirjutatud eestikeelsed algupärased õpikud. Ta on koolide usuõpetuse tundideks mõeldud õpikute autor, samuti algupäraste usundiloo, usundipsühholoogia ja usundisotsioloogia õpikute autor. Nende olulisimad tööd ilmusid aga vahetult enne tema ootamatut surma, üks raamat jõudis trükist ka veel pärast tema surma.

Läbi oma teoste otsib Tennmann puhast kristlust, usk ja teadus ei ole vastuolus vaid usku saab ja peab tema hinnangul uurima teaduslikult. Teaduslik pidi tema sõnul olema ka religioonipsühholoogia. Tennmann kui religioonipsühholoogi on kahtlemata mõjutanud filosoofi Gustav Teichmülleri religioonifilosoofia. Võib öelda, et Teichmülleri personalismi õpetusest sai keskne läte ka Tennmanni töödele. Küll aga ei sea ta Teichmülleri ideid kahtluse alla ja kasutab neid oma väidete tõestamisel. Teichmülleri ideed ei olnud sel ajal kui Tennmani aktiivselt tegutses enam päevakajalised, neile on isegi viidatud kui vanamoelistele. Selles aspektis eristusid Tennmanni vaated tema kaasaegsetest uurijatest, kellest enamiku jaoks Teichmüller jäi kaugeks. Võib arvata, et tema filosoofiast laetud mõtteavaldused jäid kaugeks ka mitteteadlaste jaoks (üks kõnekas näide on huumorivõtmes esitatud õhustik doktoriväitekirja kaitsmiselt) ja ehk võib sealt leida põhjuseid, miks tema töö kirikuõpetajana ei sujunud sekeldusteta.

Eduard Tennmann suri ootamatult Tartus, olles parimas loomeeas. Tema tähtsus siiani huvipakkuvate eestikeelsete algupäraste õpikute autori ja aktiivse ühiskonnategelasena on vaieldamatu.

Allikad ja kirjandus

1. Arhiivimaterjalid

EELK Konsistooriumi arhiiv, EELKKA.1.3.616, Eduard Tennmanni isiklik toimik.

EELK Konsistooriumi arhiiv, EELKKA.1.3.616a, Tennmann, Eduard: Maarja-Magdaleena koguduse õpetaja Eduard Tennmann'i süüdistuse asjus maksvate kirikuseaduste rikkumise ja neile mittealistumise, hooletu ametikohuste täitmise, Konsistooriumi au haavamise ning koguduse nõukogu ja juhatuse au haavamise üle.

EELK Konsistooriumi arhiiv, EELKKA.1.3.616b, Tennmann, Eduard: Õpetaja E. Tennmann'i, August Visser'i ja teiste protestid 7. juunil 1927. aastal peetud Maarja-Magdaleena peakoosoleku kohta.

EELK Tallinna Püha Vaimu Koguduse personaalraamat I, (1932-1956), elk.148.0.14 (originaal asub koguduse valduses), digitaalselt portaalis Saaga: https://www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=elk.148.0.14:398 (04.04.2023)

EKM EKLA (Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti kultuurilooline arhiiv), f 194, m 62:5. Eduard Tennmann, elulugu. Käsikiri.

EKM EKLA (Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti kultuurilooline arhiiv), f 193, m 47:47. Eduard Tennmann, elulugu. Käsikiri.

Rahvusarhiiv, EAA.1767.1.1920. Eesti Üliõpilaste Selts, Eduard Tennmanni isikutoimik.

Rahvusarhiiv, EAA.2100.1.16250. Eesti Vabariigi Tartu Ülikool, üliõpilase Tennmann, Eduardi isikutoimik.

Rahvusarhiiv, EAA.2100.2.1211. Eesti Vabariigi Tartu Ülikool, õppejõud Tennmann, Eduardi isikutoimik.

Rahvusarhiiv, EAA.2100.2.1212. Eesti Vabariigi Tartu Ülikool, õppejõud Tennmann, Eduardi isikutoimik.

Rahvusarhiiv, EAA.2100.5.5. Tartu Ülikooli usuteaduskonna koosolekute protokollid V.

Rahvusarhiiv, ERA.28.2.17254. Petrogradi Kontroll-Opteerimise Komisjon, optantide isiklikud toimikud, Tennmann, Helene Juhani t.

Rahvusarhiiv, ERA.28.2.17256. Petrogradi Kontroll-Opteerimise Komisjon, optantide isiklikud toimikud, Tennmann, Juhani Mihkli p.

Rahvusarhiiv, ERA.50.12.2411. Sotsiaalministeerium. Tennman, Ella-Rosaalie-Šarlote (Eduard) pensionitoimik.

Rahvusarhiiv, ERA.969.1.1601. Majandusministeerium. Tennmann, Helene Juhani tr. teenistustoimik.

Rahvusarhiiv, ERA.1356.2.1885. Toots, Anette kaebus kohtu- ja siseministri otsusele 17. märtsist 1921. a õpetaja Tennmann, Eduardi vabastamise kohta Maarja-Magdaleena Evangeeliumi Luteriusu Koguduse perekonnaseisu ametnik-vaimuliku kohustest.

Rahvusarhiiv, ERA.1108.5.12. Haridusministeerium. Kirjavahetus isikute ja asutustega kirjanduslike tõlketööde asjus; Kirjanduse komisjoni ja toimkonna koosolekute protokollid koos lisadega.

Rahvusarhiiv, ERA.1108.4.769. Haridusministeerium. Arvustusi Eduard Tennmanni, J. Köpp'u ja J. Järve usuõpetuse raamatute kohta.

Rahvusarhiivi Peterburi Estica kollektsioon. RGIA.828.14.218. Peterburi Jaani koguduse 1877. a meetrika, originaal Venemaa riiklikus ajalooarhiivis (RGIA), digipilt Saaga portaalis:

https://www.eha.ee/peterburi_estica/browser.php?tid=1169&iid=5260&img=Russia_Lutheran_Church_Book_Duplicates_1833-1885_4265440_750.jpg&prc=50&hash=561f9a4b07e729c7c7c8d56688a244da

(28.09.2023)

Rahvusarhiivi Peterburi Estica kollektsioon. RGIA.828.14.227. Peterburi Jaani koguduse 1878. a meetrika, originaal Venemaa riiklikus ajalooarhiivis (RGIA), digipilt Saaga portaalis:

https://www.eha.ee/peterburi_estica/browser.php?tid=1169&iid=5262&img=Russia_Lutheran_Church_Book_Duplicates_1833-

[1885_4280594_504.jpg&prc=50&hash=16671524942351ed6c2c96b5b23418a6](https://www.ra.ee/dgs/purl.php?shc=TLA.1463.1.37:229)

(28.09.2023)

Tallinna Linnaarhiiv, TLA.1463.1.37. Tallinna Pühavaimu koguduse personaalraamat VI (1913-1935). Digi portaalis Saaga:

<https://www.ra.ee/dgs/purl.php?shc=TLA.1463.1.37:229> (04.04.2023)

TÜR KK (Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjakogu). F 55, nim.3, s.68. Tartu ülikooli üldise usuteaduse (usundi-psühholoogia ja usundifilosoofia) praktikumide protokollid / juhendaja prof. E. Tennmann ja adj. prof. Uku Masing. Tartu, 1926-1938.

2. Kirjandus

Allik, Jüri. 2022. *Eesti psühholoogia lugu*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Altnurme, Riho. 2000. "Usuteaduslik Ajakiri" 1926-1940. – *Usuteaduslik Ajakiri*, nr. 1, 7-32.

Altnurme, Riho; **Rohtmets**, Priit; **Vihuri**, Veiko jt; peatoimetaja Riho Altnurme. 2009. *Eesti oikumeenia lugu*. Tartu; Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu.

Belzen, Jacob A. 2001. The introduction of the psychology of religion to the Netherlands: ambivalent reception, epistemological concerns, and persistent patterns. – *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, volume 37 (1), 45-62.

Belzen, Jacob A. 2008. The development of early psychology of religion: a Dutch falsification of the received view. – *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, volume 44 (3), 258-272.

Carneiro, Robert L. 2003. *Evolutionism in Cultural Anthropology: A Critical History*. Boulder, CO: Westview Press.

Darwin, Charles. 1859. *On the Origin of Species*. London: John Murray, Albemarle Street.

Duke, Steven T. 2007. Estonian school societies in St. Petersburg Province, 1885-1914, *Journal of Baltic Studies*, 31:4, 358-387, DOI: 10.1080/01629770000000151

Freud, S. 1907. *Obsessive actions and religious practices*. In J. Strachey (Ed. and Trans.), The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud (Vol. 9, pp. 115-128). London: Hogarth.

- Girgensohn**, Karl. 1921. *Der seelische Aufbau des religiösen Erlebens: eine religionspsychologische Untersuchung auf experimenteller Grundlage*. Leipzig: Hirzel.
- Hurt**, Jakob. 1884. *Kiriklik Leht Eesti Jaani Kogudusele Peterburis*. Tartu: A.Grenzstein.
- James**, William. 1902. *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*. New York: Longmans, Green & Co.
- Kannukene**, Robert. 1937. *Ülevaade prof. E. Tennmanni töödest ja tema järelejäänud käsikirjalistest paberitest*. – Usuteadusline Ajakiri, nr ½: 4-9.
- King**, Moonika. 2001a. Karl Girgensohn (1875-1925) kui Dorpati religioonipsühholoogia koolkonna rajaja: magistritöö. Tartu Ülikool, Usuteaduskond, Praktilise usuteaduse õppetool.
- King**, Moonika. 2001b. Karl Girgensohn religioonipsühholoogia uuendajana. – *Akadeemia*, 1, 128-140.
- Kulmar**, Tarmo. 2000a. Religiooniteadused ja usundilugu teadusliku uurimisvaldkonnana Eestis. – *Usuteaduslik Ajakiri*, nr. 1, 102-119.
- Kulmar**, Tarmo. 2000b. Sõnum aastakümnete tagant. – *Vikerkaar*, Nr.8-9, 153-156.
- Kurg**, Ingmar. 2004. Oikumeenilise liikumise kajastamine Eesti kirikuelus 1910-1940. – *Usuteaduslik Ajakiri*, nr. 1 (53), 47-72.
- Leetberg**, Kaarel. 1910. *Peterburi Eesti Kooli Selts: 1885-1910*. Peterburi : J. Vatsar.
- Lehtsaar**, Tõnu. 2013. *Sissejuhatus religioonipsühholoogiasse*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Leuba**, James. H. 1925. *The Psychology of Religious Mysticism*. Routledge, Trench, Trubner and Co., Ltd.
- Levin**, Mai; **Jaanisoo**, Enn. 2016. *Eduard Wiiralt : piibliillustratsioonid = illustrations of Bible*. Tallinn : Kunst.
- Lott**, Mare; **Möldre**, Aile. 2007. Raamatukirjastamise toetamine Eesti Vabariigis 1918-1940. – *Keel ja Kirjandus*, nr. 12, 976-989.
- Mahtina**, Veronika. 2009. *Eesti Jaani kirik Peterburis*. Tallinn : Peterburi Jaani Kiriku Fond (Tallinn : Ferdida).
- Masing**, Uku. 2008. Prof. Ed. Tennmanni „Maailma usundid“. – *Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt*. Tartu: Ilmamaa, 199-203.
- Masing**, Uku. 2008. Prof. E. Tennmann: „Hinge surematus“. – *Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt*. Tartu: Ilmamaa, 204-208.

- Masing**, Uku. 2008. Prof. Ed. Tennmanni areng. – *Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt*. Tartu: Ilmamaa, 209-212.
- Müller**, Friedrich Max. 1873. *Introduction to the Science of Religion*. London: Longmans, Green & Co.
- Peedu**, Indrek. 2015. Kognitiivsete ja käitumisökoloogiliste religiooniteaduste kujunemisest ning praegusest uurimisseisust. – *Usuteaduslik Ajakiri*, nr. 1, 53-82.
- Pullat**, Raimo. 2004. *Lootuste linn Peterburi ja eesti haritlaskonna kujunemine kuni 1917*. Tallinn: Estopol.
- Pöder**, Thomas-Andreas. 2010. Uku Masing, religioonid ja kristlik teoloogia: Religioonide teoloogia - kultuuride dialoog. – *Usuteaduslik Ajakiri*, nr. 1, 82-104.
- Raid**, Lembit. 1995. *Tartu Ülikooli usuteaduskond 1632-1940 : teatmik*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Ruutsoo**, Rein. 1987. Personalistliku filosoofia traditsioonist Tartu Ülikoolis 1920-1940. – *Humanitaarteaduste koolkondade, ideede ja teooriate areng Tartu Ülikoolis : (Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo muuseumi materjalid) Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XIX*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 165-178.
- Ruutsoo**, Rein. 2000. Tennmann - idealist ja mässaja. – *Raamatukogu*, nr. 5, 31-33.
- Saar**, J. 1980. *E.Bakise ja E.Tennmanni elu ja psühholoogialane tegevus Tartu Ülikoolis*. Diplomitöö. Tartu.
- Saard**, Riho. 2008. *Kultuurprotestantismi ja teoloogilise liberalismi ajalugu Eestis: peatükk XX sajandi Eesti teoloogilises mõtteloos*. Põltsamaa: Vali Press.
- Salumaa**, Elmar. 2010. *Tiib pandud aastaile õlale*. Tallinn: Eesti Päevaleht: Akadeemia.
- Seillière**, Ernest. 1913. *Mysticisme et domination Essais de critique impèrialiste*. Pariis: Librairie Félix Alcan.
- Sharpe**, Eric. J. 2003. *Comparative religion : a history*. London : Duckworth.
- St. Peterburi Ewangeli-usuliste Eesti Noortemeeste Selts*. 1903. Jurjew : Postimees
- Sutrop**, Margit. 2016. Eesti filosoofia või filosoofia Eestis? – *Tagasi mõteldes : töid filosoofia ajaloost Eestis*. Koostaja Ülo Matjus; toimetaja Jaanus Sooväli. Tartu : Tartu Ülikooli Kirjastus, 21-83.
- Tennmann**, Eduard. 1921. *Mooses ja prohvetid : Wana Seaduse usk ja tema tunnistajad*. Tallinn : J. Zimmermann.

- Tennmann**, Eduard. 1924a. *Tõusvale usule: usuõpetuse lugemik algkoolidele: I õppeaasta*. Tartu : Loodus.
- Tennmann**, Eduard 1924b. *Tõusvale usule: usuõpetuse lugemik algkoolidele: II õppeaasta*. Tartu : Loodus.
- Tennmann**, Eduard. 1924c. *Loovale usule: usuõpetuse käsiraamat lugemismaterjaliga algkoolidele: III õppeaasta*. Tartu : Loodus.
- Tennmann**, Eduard. 1925. *Loovale usule: usuõpetuse käsiraamat lugemismaterjaliga algkoolidele: IV õppeaasta*. Tartu : Loodus.
- Tennmann**, Eduard. 1926. *Teadvale usule: usuõpetuse käsiraamat algkoolidele: V õppeaasta*. Tartu : Loodus.
- Tennmann**, Eduard. 1927. *Teadvale usule: usuõpetuse käsiraamat algkoolidele: VI õppeaasta*. Tartu : Loodus.
- Tennmann**, Eduard. 1928. Präanimistilised motiivid Kalevipojas. – *Usuteadusline Ajakiri*. No 1, 40-48.
- Tennmann**, Eduard. 1930. Psühhoanalüüs. – *Usuteadusline Ajakiri*. No 2, 87-93.
- Tennmann**, Eduard. 1931. *G. Teichmüllers Philosophie des Christentums*. Tartu : K. Mattiesen.
- Tennmann**, Eduard. 1935. *Maailma usundid: peajooni võrdlevast usunditeadusest*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Tennmann**, Eduard. 1935. *Hinge surematust*. Tartu: Noor-Eesti.
- Tennmann**, Eduard. 1936a. *Üldine usundipsühholoogia*. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv.
- Tennmann**, Eduard. 1936b. *Ekstaas ja müstika*. Tartu: Noor-Eesti.
- Tennmann**, Eduard. 1938. *Usk ja majandus*. Tartu: Noor-Eesti. Kordustrukk Tartu: Ilmamaa, 1999 (kogumiku „Varjatud varandus“ lehed 361-533).
- Tennmann**, Eduard. 1999. *Varjatud varandus*. Tartu : Ilmamaa.
- Tiitus**, Romulus. 1935. *Portreid sõnas ja pildis: [šaržid ja vested eesti kultuuri- ja ühiskonnategelastest]. I*. Tartus : Eesti Kirjastuse Kooperatiiv.
- Valk**, Pille. 1997. *Ühest heledast laigust Eesti kooli ajaloos*. Tallinn: Logos.
- Valk**, Ülo, and **Kulmar**, Tarmo. 2015. “Estonian Study of Religion: A Historical Outline of the 20th Century Developments.” In *Studying Religions with the Iron Curtain Closed and Opened*, edited by Tomáš Bubík and Henryk Hoffmann, 166–198. Leiden: Brill.

Wulff, David M. 1985. Experimental introspection and religious experience: the Dorpat School of religious psychology. – *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, volume 21, 131-150.

Wulff, David M. 1997. *Psychology of religion : classic and contemporary*. New York : Wiley.

Wulff, David M. 1998. Rethinking the rise and fall of the psychology of religion. – *Religion in the making : the emergence of the sciences of religion*. Toimetajad Arie L. Molendijk ja Peter Pels. Leiden: Brill, 181-202.

3. Artikkel ajalehes

Usuõpetuse lugemik. Ed. Tennmanni usuõpetuse uuendamise katse. *Päewaleht*, nr. 106, 19 aprill 1924. URL: <https://dea.digar.ee/article/paevalehtew/1924/04/19/48> (20.04.2024)

Õpetaja professor. Ed. Tennmann 50-aastane. – *Postimees*, nr. 203, 29. juuli 1928. URL: <https://dea.digar.ee/article/postimeesew/1928/07/29/38> (28.02.2024)

Õpetaja Tennmann tagandatud. – *Postimees*, nr. 137, 24 mai 1929. URL: <https://dea.digar.ee/article/postimeesew/1929/05/24/60> (04.04.2023)

Prof. Tennmann hitlerlust propageerimas. – *Postimees*, nr. 87, 13 aprill 1933. URL: <https://dea.digar.ee/article/postimeesew/1933/04/13/20> (04.04.2023)

Prof. Tennmann mõisteti õigeks. – *Postimees*, nr. 255, 19 september 1935. URL: <https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=postimeesew19350919.2.21> (04.04.2023)

Prof. Ed. Tennmann †. Eesti usuteadus kaotas rahvusvahelise kuulsusega usumehe. – *Päewaleht*, nr. 315, 20 november 1936. URL: <https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=paevalehtew19361120.2.25> (04.04.2023)

Eesti Päevaleht = Estniska Dagbladet, nr 242, 17 oktoober 1964, lehekülg 2. Leinateateid. URL: <https://dea.digar.ee/page/estdagbladet/1964/10/17/2> (04.04.2023)

Erelt, Pekka. 2022. Eesti „pühade ime“: kirikuõpetaja löödi kirikus nokauti. – *Eesti Ekspress*, nr. 52, 28 detsember 2022.

URL: <https://ekspress.delfi.ee/artikkel/120117798/eesti-puhade-ime-kirikuopetaja-loodi-kirikus-nokauti> (20.02.2024)

4. Internetiallikad ja andmebaasid

Rahvusarhiivi andmebaas Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918-1944.
<https://www.ra.ee/apps/andmed/index.php/site/aaui> (04.04.2023)

IAHR Congress and Conference Proceedings, URL:
<https://www.iahrweb.org/proceedings.php> (26.04.2024)

Summary: Eduard Tennmann and Psychology of Religion

This master's thesis analyses numerous written works of Eduard Tennmann. More narrowly, his works on the field of psychology of religion as he was the author of the first original textbook on the topic to be written in Estonian. Since Tennmann's activities as a psychologist of religion have not been much studied, the topic is novel and worth to be researched. The study places in the field of religious studies, with an emphasis on the history of psychology of religion in Estonia.

The aim of the work is to analyse Eduard Tennmann's academic works on the field of psychology of religion, considering the scientific and intellectual historical context of the time. Accordingly, the research tasks are to find out what to conclude about Eduard Tennmann as a psychologist of religion. What is his psychological approach to religion? Are there any special interests or views that stand out in his research, something what was unusual for the time?

It is a historical study of Eduard Tennmann's writings in the field of psychology of religion. Study is based on archival sources, Tennmann's work and literature. Using the historical-critical method I studied historical sources (archive sources, articles, etc.) and analysed Tennmann's scientific works. To understand Tennmann's scientific works in the intellectual context of the period, it was necessary to create a background, to get to know the history of psychology of religion and the state it was at that time.

The master's thesis begins with an introduction, followed by three major thematic subdivisions. First, Eduard Tennmann's life, education and professional activities, secondly, the period context and the development of psychology of religion as a discipline, and thirdly, Tennmann's academic works. Under the first subdivision, in addition to an overview of his personal life, education and career, I also bring out his active participation in ecumenical work and his work as the editor of the Estonian theological journal *Usuteadusline ajakiri*. Throughout his career, communication with foreign colleagues was important to Tennmann, and it certainly enriched his knowledge and experience. The second subdivision is an overview of the historical context and the development of the psychology of religion as a discipline. This is important for understanding the ideological space in which Tennmann operated. In the third subdivision

I focus on Tennmann's written works: textbooks, articles, academic works, etc. The first original textbooks in Estonian (“*Üldine usundipsühholoogia*”, “*Ekstaas ja müstika*”) written by him hold an important place. Tennmann’s work as a teacher and a lecturer probably gave him the understanding that such new textbooks were needed.

Through his works, Tennmann seeks pure Christianity, in his opinion religion and science are not in conflict, religion can and should be studied scientifically. He states that the psychology of religion also must be scientific. As a psychologist of religion (or as a researcher in general) has undoubtedly been influenced by the philosophy of religion of Gustav Teichmüller. It can be said that Teichmüller’s doctrine of personalism became a central focus for Tennmann’s works as well. However, he does not question Teichmüller’s ideas and uses them to prove his claims. Teichmüller’s ideas were no longer current, new or much debated at the time when Tennman was active, they have even been referred to as old-fashioned. In this aspect, Tennmann’s views differed from those of his contemporaries, for most of them Teichmüller remained distant. It can be thought that Tennmann’s philosophical statements remained distant also for the public and perhaps there lay the reasons why his work as a church minister did not go without complications.

Eduard Tennmann died suddenly in Tartu, in the prime of his creative life. His importance as the author of original textbooks in Estonian is undeniable. Those books, which have been issued nearly 90 years ago, have successfully survived the test of time and may be considered relevant to this day.

Lisad

Lisa 1. Tartu Ülikooli usuteaduskonnas peetud usupsühholoogiliste praktikumide protokollid.

Säiliku näol on tegu kolme vihikuga, I vihikus on Tartu Ülikooli usuteaduskonnas peetud usupsühholoogilise praktikumi protokollid (praktikumi juhataja: prof. Ed. Tennmann), protokollitud on 1926 I semestri, 1927 II semestri ja 1932 I semestri usupsühholoogia praktikumid (kokku 24 protokollid), ning lisaks 1934 I semestri usufilosoofia praktikumi protokollid (9 protokollid).

II vihik algab usufilosoofiliste praktikumide protokollidega, 11 protokollid vahemikust september 1926 – aprill 1927 ja 8 protokollid vahemikust veebruar 1934 – aprill 1934, leheküljelt 60p algavad 1935 II semestri usundipsühholoogia praktikumi protokollid (7 protokollid perioodist september 1936 – november 1936).

III vihikus on Uku Masingu juhatatud 1938 I semestri usundifilosoofia praktikumide protokollid, nende praktikumide teemasid siinkohal kirja ei ole pandud.

Praktikumide teemad on järgnevad.

Usupsühholoogia praktikumi protokollid 1926/27.

Protokoll nr. 1. Praktikum 23. sept 1926. Teemaks I ptk „Religion und nervöse Veranlagung“.

Protokoll nr. 2. praktikum 30. sept 1926. Teemaks I ptk.

Protokoll nr. 3. praktikum 30. sept 1926. Teemaks II ptk.

Protokoll nr. 4. praktikum 26. jaanuar 1927. III peatükk „Tajumata realiteedist“.

Protokoll nr. 5. praktikum 09. veebruar 1927. Referaadiks VI peatükk „kaksikmina ja ühteliitumise protsess“.

Protokoll nr. 6 järg, 02. märtsil 1927.

Praktikum nr. 8. 02. märtsil 1927. Referaadid teemal „Uuesti sündimine“

Protokoll nr. 9. 30. märts 1927. Referaat teemal „Pühaduse väärtus“.

Protokoll nr. 10. 30. märts 1927. Referaadid teemale „Müstika“.

Protokoll (*number puudub*) 02.veebruar. 1927. II, III ja IV peatüki kohta referaadid.

Protokoll nr. 11. 06. aprill 1927. „Spekulatiivne metafüüsika“ (James „Die religiöse Erföhrung“ ptk II).

Usupsühholoogia praktikumi protokollid 1932

Protokoll nr. 1. 3. september 1932. Teemaks Sigmund Freudi „Über Psychoanalyse“

Protokoll nr. 2. 30. september 1932. Referaadi aluseks S.Freud'i „Über Psychoanalyse“

Protokoll nr. 3. 07. oktoober 1932. Referent jätkab eelmisel seminaril alustatud väidete ettelugemist.

Protokoll nr. 4. 14. oktoober 1932. Referaat: väited tabu ja tundeärrituste ambivalentseuse kohta Sigmund Freudi teose „Totem und Tabu“ järele.

Protokoll nr. 5. 21. oktoober 1932. Referaadi väited tabu kui valitseja ja surnute tabu kohta Sigmund Freudi teose „Totem und Tabu“ järele.

Protokoll nr. 6. 28. oktoober 1932. S. Freudi „Totem und Tabu“ III peatükk. „Animismus, maagia ja mõtete ülivõimsus“.

Protokoll nr. 7. 04. november 1932. S. Freudi „Totem und Tabu“

Protokoll nr. 8. 10. november 1932. Dr. Theodor Reik „Problem der Religionspsychologie“ I osa „Michelangelo, Mooses ja Sinai sündmused“.

Protokoll nr. 9. 18. november 1932. S.Freud „Totem und Tabu“.

Protokoll nr. 10. 18. november 1932. Dr. Theodor Reik „,„Problem der Religionspsychologie“ I osa „Michelangelo, Mooses ja Sinai sündmused“.

Protokoll nr. 11. 25. november 1932. Dr. Theodor Reik „Dogma und Zwangsidee“ I osa kohta „Das Dogma“.

Protokoll nr. 12. 25. november 1932. Theodor Reik „Dogma und Zwangsidee“ II osa „Die Entstehung des Dogmas“.

Protokoll nr. 13. 02. detsember 1932. Theodor Reik „Dogma und Zwangsidee“ III osa.

Usundipsühholoogilise praktikumi protokollid 1935 II semester.

Protokoll nr. 1. 24. oktoober 1935. S. Freud „Psychoanalyse“ 2 viimast peatükki.

Protokoll nr. 2. 7. november 1935. Teemaks Alphons Maeder „Psychoanalyse und Synthese“ II peatükk.

Protokoll nr. 2 lisa. 13. november 1935.

Protokoll nr. 3. 14. november 1935. Teema „Kasvatusest Pfisteri järgi“ (O. Pfister „Die Psychoanalytische Methode“ lk 460-474).

Protokoll nr. 4. 21. november 1935. „Teadvusetuse teooria C.G.Jungi järgi (III loeng)“

Protokoll nr. 5. 28. november 1935. „Kõlbline ja religioosne kasvatus O. Pfisteri järel“.

Protokoll nr. 6. Dr.phil Carl Müller-Braunschweigi'i „Das Verhältnis der Psychoanalyse zu Ethik, Religion und Seelsorge“.

Protokoll nr. 7. Emil Ehrmanni teemal „Telepathie und Psychoanalyse“, „Imago“ (1923) – „Zur Psychoanalyse der Ahnungen“. Georg Lipp teemal „Psühhoanalüüsi seos unenägude, selgeltnägemise ja telepaatiaga“.

Protokoll nr. 8. 20. veebruar 1936. Teema „Tundeelu mitmekesisus“.

Protokoll nr. 9. 13. veebruar 1936. Dr. K. Girgensohni „Der Seelische Aufbau des Religiösen Erlebnis“ lk 132-138.

Protokoll nr. 10. 05. märts 1936. Teema „Tundeelu mitmekesisused“ Dr. Karl Girgensohn'i „Der Seelische Aufbau des Religiösen Erlebnis“ ist lk 138-145.

Lisa 2. Ülevaade prof. E. Tennmanni töödest ja tema järelejäänud käsikirjalistest paberitest (Kannukene 1937: 4-9).

A. Prof. E. Tennmanni trükis ilmunud tööd.

Prof. E. Tennmanni trükis ilmunud töid võiks liigitada järgmiselt:

- I. Kooli õpperaamatud.
- II. Jutlused.
- III. Populaarteaduslikud tööd.
- IV. Teaduslikud tööd.

Ad I.

1. Kirik arenemise käigul I, II. Tallinn, 1920, 1923 (34 + 27 lk.).
2. Mooses ja prohvetid. Tallinn, 1921 (223 lk.).
3. Tõusvale usule. Usuõpetuse lugemik algkoolidele. I-II õppeaasta. Tartu, 1924 (125 + 146 lk.).
4. Loovale usule. Usuõpetuse käsiraamat lugemismaterjaliga algkoolidele. III-IV õppeaasta. Tartu, 1924, 1925, 1931 (128 + 96 lk.).
5. Teadvale usule. Usuõpetuse käsiraamat algkoolidele. V-VI õppeaasta. Tartu, 1926, 1927, 1931 2 (87 + 77 lk.).

Ad II.

1. Rahupühad (Vaba Maa 1918, nr. 19, lk. 2-3).
2. Suremas aasta. .. (Vaba Maa 1918, nr. 20, lk. 2).
3. J. Järve jutluskogus „Lootuse tee" (a. 1928) 1 jutlus (lk. 9-21).
4. J. Järve jutluskogus „Uus jutlusraamat" (a. 1935) ilmunud 2 jutlust: lk. 12-17; lk. 103-108.

Ad III.

1. Venemaa evangeliusuliste noorte meeste seltside viies koosolek Peterburis (Postimees 1903, nr. 203, lk. 1-2; nr. 204, lk. 1-2; nr. 205, lk. 2; nr. 206, lk. 1-2).
2. Ideaalmaterialism (Agu 1923, nr. 3, lk. 76-78).
3. Meelsus (Agu 1923, nr. 44, lk. 1431-1434).
4. Rahuvürst (Agu 1923, nr. 51, lk. 1658-1660).

5. Artikkel: „Friedensakademie“, ilmunud ajakirjas: „Die Eiche“ 1924, nr. 4 (5 lk.).
6. Teoloogia häda (Olion 1930, nr. 10, lk. 26-28).
7. Kui ükskord lõpeb sõda ... (Olion 1931, nr. 12, lk. 461).
8. Rahavõimu saladused. Võti majandusliikude raskuste põhjuste avastamiseks ja lahendamiseks. Tartu, 1931.
9. Väited deflatsioonist (Lahtised Lehed, „Olioni“ hinnata kaasanne, 1932, nr. 2, lk. 63).
10. Usuteaduskonna likvideerimine psühhoanalüütilistel põhjustel (Usuteadusline Ajakiri 1933, nr. 4).
11. Vastulaused (Ratsionalist 1933, nr. 4; 5 lk.).
12. Artikkel „Söderblom sedd från estinska horisont“, mis leidub koguteoses „Haogkomster oeh Livsintryck“, Uppsala, 1933 (lk. 359-367).
13. Nelipühade viimased juured (Romaan 1934, nr. 10, lk. 289-290).
14. Maailma usundid, Tartu, 1935 (108 lk.).
15. Hinge surematus, Tartu, 1935 (116 lk.).
16. Tuletooja Prometheus ja tulevargus jumalate kojast (Tänapäev 1935, nr. 9, lk. 349-350).
17. Ekstaas ja müstika, Tartu, 1936 (301 lk.).
18. Piiskop Rahamägi — 50 a. (Tänapäev 1936, nr. 7).
19. Kristluse pretensioon (Koguteoses: „Hugo Bernhard Rahamägi“, Tallinn, 1936, lk. 148-151).

Ad IV.

1. Präanimistilised motiivid Kalevipojas (UA 1923, nr. 2; 13 lk.).
2. Rahvuslikud kirikute koonduspüüded (UA 1926, 1; 1927, 3, 4; 1928, 3; kokku 48 lk.).
3. Kristlik huumor (UA 1928, nr. 2; 5 lk.).
4. Hingelised tõkked (UA 1928, nr. 2; 8 lk.).
5. Kuukirjas „Der Geisteskampf der Gegenwart“ 1928, nr. 10 leidub artikkel „Die vierte Weltansicht als Grundlage der Philosophie des Christentums von G. Teichmüller“ (lk. 364-373).

6. Lundis peetud kõne lühendatud kokkuvõte: „Eine Übersicht über die möglichen Begriffe der Seele“, mis leidub: Actes du Ve congrès intern. d'histoire des religions ä Lund 1929", (lk. 64-67).
7. Kristlik Jumala mõiste (UA 1930, nr. 2; 8 lk.).
8. Praegune kirjanduslik vaidlus kristluse olemuse pärast (UA 1930, nr. 2; 2,5 lk.).
9. Väited (UA 1930, nr. 2; 3 lk.).
10. Kristlik õigus (UA 1930, nr. 2; 6 lk.).
11. Kristlik kunst (UA 1930, nr. 2; 6 lk.).
12. Psühhoanalüüs (UA 1930, nr. 2; 6,5 lk.).
13. Kirja seletamine (UA 1931/32, nr. 3/4; 35 lk.).
14. Halkedoni kristoloogia (UA 1931/32, nr. 3/4; 14,5 lk.).
15. G. Teichmüllers Philosophie des Christentums, Tartu, 1931 (lk. 1-123 — Teichmülleri tekst; lk. 124-225 — märkused ja kommentaar).
16. Adolf Harnack (UA 1931/32, nr. 3/4).
17. Puhas kristlus (Looming 1931, nr. 2, lk. 226-234).
18. Koguteoses „Sbornik venovaný Dr. D. Jánovi Kvačalovi k 70 tym narodenonám“ (Bratislava, 1933) leiduv artikkel „Αουγχύτως άχωοίστως“ (lk. 171-176).
19. Mõistete metafüüsika (Looming 1933, nr. 7, lk. 832-836).
20. Usutüüpide sõnastikud (UA 1934, nr. 1; 1935, nr. 1; 19 lk.).
21. Üldine usundipsühholoogia, Tartu, 1936 (224 lk.).

B. Prof. E. Tennmanni järeljäänud käsikirjalised paberid.

Ülevaatlikkuse pärast liigitan järeljäänud paberid järgmiselt :

- I. Teosed, artiklid ja arvustused.
- II. Loengud, kuhu kuuluvad ka üliõpilaste järelkirjad.
- III. Teichmülleri uurimisega seoses olevad märkmed, väljavõtted ja tulemused.
- IV. Jutlused ja palved.
- V. Üksikutel lehekestel leiduvad mõistete analüüsid, skeemid, märkused, kokkuvõtted, tsitaadid, katkendlikud artiklid jne.
- VI. Stuudiumiaegsed järelkirjad ja üldsisulised konspektid hilisemast ajast.

Ad I.

a) Teosed: „Der wirkliche Paulus“, (foolio 75 lk.).

b) Artiklid:

1. Religiooni kriis (2 vihku, 26 lk.).
2. Kristlik kunst (10 lk.).
3. Der Nerv des Problems der Metaphysik des Individuums: Seine Verknüpfung mit der Ewigkeit (8 lk.).
4. Judentum und Christentum, Theologie und Kirche (5 lk.).
5. Die Krisis des Christentums (4 lk.).
6. Organismus und Mechanismus (masinkiri, 5 lk.).
7. Nathan Söderbloms Beziehungen zu Estland und den Esten (masinkiri, 7 lk.; leidub ka käsikiri — 10 lk.).
8. Genauere Schriftforschung (4 lk.).
9. Politik und Christentum (9 lk.).
10. Wirtschaftliches Kuriosum (2 lk.).
11. Der schlaue Buchhalter (4 lk.).
12. Mida loodetakse abieluõnnest. Abiellumise takistusi. Poissmeeste rohkus. Hingelised põhjused (5 lk.).
13. Uus kapital (7 lk.).
14. The Problem of Education for Peace (17 lk.).
15. Estland (ülevaade kiriku oludest; pagineeritud 40-44).
16. Moraalne võim (8 lk.).
17. Korralik inimene (2 lk.).
18. Üksik surm (3 lk.).
19. Märgekiri võrdleva usunditeaduse õppetooli ühendamise kavatsuse kohta süstemaatilise usuteaduse õppetooliga (3 lk., mis hiljem ümbertöötatult — 5 lk.).
20. Denken und Glauben (3 lk.).
21. Der Selbstmörder (2 lk., lõpetamata).
22. Kiriku ründamine teaduse nimel (4 lk.).

23. Praktiline usuteadus võhikust koguduse liikmeile... kuidas puhastada kogudust vastikuist hingekarjastest (2 lk.).
24. Die Lösung des Unlösbaren (5 lk.).
25. Eessõna (Siioni tarkade protokollile — 4 lk.).
26. Nõidust ja ebausku Vanas Testamendis (5 lk., lõpetamata).
27. Internationales Geld (2 lk., lõpetamata).
28. Kristlik ühiskond (13 lk.).
29. Kiriku häda. Kus on „vaba“ „rahva“ kirik (2 lk.)?
30. Kiriku seisukorra muutuse praktilised järeldused (12 lk.).
31. Kirik ja riik (4 lk.).

c) Kriitika.

1. Dr-ndi mag. J. Tauli: „Kristluse Jumalariigi õpetus“, 1935 (25 lk. + 15 sedelit).

Ad II.

1. Soome sugu usund, 1933 II (masin-järelkiri).
2. Klade, mis sisaldab:
 - a. Usupsühholoogia loengud Tartu Ülikoolis, 1923 II (lk. 1-28).
 - b. Saksa usupsühholoogia, 1924 I (lk. 29-37).
 - c. Teoloogiline tunnetusteooria, 1924 II (lk. 38-53).
 - d. Primitiivne usk, 1925 I (lk. 54-59).
 - e. Usupsühholoogia (järg) (lk. 60-66).
 - f. Mütoloogia ajalugu (lk. 67-87).
 - g. Psühhoanalüüs (lk. 88-90).
 - h. Teesid usu elu kriisi kohta (lk. 91-96).
3. Klade, mis sisaldab loenguid:
 - a. Egiptuse usk, 1923 II (lk. 1-32).
 - b. Kreeka usk, 1924 II (lk. 33-89).
 - c. Primitiivne usk, 1928 II (lk. 91-138).

4.
 - a. Tšeremissi usk, 1923 I (13 lk.).
 - b. Votjakite usk (8 lk.).
 - c. Mordvalaste usk (10 lk.).
 - d. Ingerlased (3 lk.).
5. Usupsühholoogia, 1928 I (32 lk.).
6. Usupsühholoogia loengud, 1930 I (G. Klaose ümberkirjutus R. Kannukese järelkirjast, 5 vihku).
7. Semiitide usund, 1933 II (O. Gnadenteichi järelkiri 5 vihku).
8. Kreeka usund, 1935 II (16 lk. -f lisa 7 sedelit).
9. Loengud panteismist, 1929 I (16 lk., osa puudub).
10. Rooma usund (20 lk.).
11. Egiptuse usund (8 lk.).
12. Taoism (8 lk.).
13. Soome rahva usk (72 lk. -f 3 lisalehte).
14. Usuõpetuse kursus (24 lk.).
15. Dogmaatika, (8 vihku, 117 lk.).
16.
 - a. Dogmaatika I. Ajalugu, 1935 (83 lk.).
 - b. Dogmaatika II. Tunnetusõpetus, 1935.
 - c. Dogmaatika III. Süsteem, 1936 (37 lk.).

Nendest loengutest on võetud ka käesoleva ajakirja artiklid.

Ad III

See osa sisaldab 37 vihku, millistes on analüüsitud Teichmüllerit eri vaatepunktide all, nagu: Teichmülleri definitsioonid, dogmad, probleemid ja lahendused, meetod, lüngad,

vead jne. Edasi leiduvad indeksid „Darvinismus und Philosophie" ja „Literarische Fehden" kohta, samuti ka mõned konspektid Teichmülleri teostest.

Ad IV.

1. Jutluste klade, (43 lk. sisaldab 5 jutlust).
2. 8 jutlust aastatest 1910-1916.
3. Kooli hommiku-palved. Kokku seadnud õp. E. Tennmann, gümnaasiumi õpetaja Pärnus, 1914 (sisaldab 6 palvet 12 leheküljel).

Ad V.

- a. Juutlusest umbes 90 sedelikest.
- b. Umbes 50 majanduse kohta käivat sedelikest.
- c. Kõik ülejäänud koosneb umbes 350. erisisulisest lehekesest.

Ad VI.

Päevikulist materjali pakub ainult loengu „Taoismi" lõpul leiduv 4 leheküljeline „Mõtted endamisi. Kirjad iseenesele". Siia tuleks asetada ka kirjavahetus, mis veel korraldamata.

Ad VII.

Sisaldab prof. Hahni ja Bornhoveri loengute järelkirju; siis üldsisulisi märkusi õppetegevuse ajast, nagu: Eesti kirjandus, literatuur võrdl. usunditelo kohta jne., kokku 21 vihku.

Esitatud nimestik on muidugi ainult esialgne nii prof. E. Tennmanni tööde kui ka käsikirjalise materjali kohta, kuna teada on näiteks käsikirjade olemasolu, mis senini ei osutunud aga kättesaadavaks.

Lisa 3. Eduard Tennmanni väliskomandeeringud (Saar, J. 1980: 74; EAA.2100.2.1211; IAHR Congress and Conference Proceedings⁷).

Suvi 1922	Soome	Ilma Liidu korraldava komitee istungid
02.-03. aprill 1924	Oxford	Kristliku poliitökonoomia ja kodanikkuse konverents
05.-12. aprill 1924	Birmingham	Kristliku poliitökonoomia ja kodanikkuse konverents
Suvi 1925	Rootsi	Usuloolise materjali soetamiseks
1927	Helsingi	Balti usuteaduskondade konverents
27.-29. august 1929	Lund	V rahvusvaheline usundiloolaste kongress
1929	Riia	Balti usuteaduskondade konverents
03.-10. juuli 1931	Saksamaa	Sõit välismaale teaduslikul otstarbel
Suvi 1932	?	Suvel komandeering välismaale
Juuli-august 1934	Saksamaa	Carl Stamfe Lutheriakadeemia Sondershausenis loengud
Suvi 1935	Brüssel	VI rahvusvaheline usundiloolaste kongress

⁷ IAHR Congress and Conference Proceedings, URL: <https://www.iahrweb.org/proceedings.php> (26.04.2024). Allikas esineb viitena ainult lisa nr. 3, töö põhiosas endas mitte, seepärast ei kajastu see põhiosa bibliograafias ja on esitatud siinkohal joonealuse märkusena.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Helen Riismaa,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose Eduard Tennmann ja religioonipsühholoogia, mille juhendaja on Indrek Peedu reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Helen Riismaa

28.04.2024